

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTUSU
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

ARAP DİLİNDE ANLAM İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE SÜLEYMAN B.
BENİN'İN İTTİFÂKU'L-MEBÂNÎ VE İFTİRÂKU'L-MEÂNÎ ADLI ESERİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME

MERVE ÇEVREN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI

KONYA-2020

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Merve ÇEVREN		
	Numarası	17810601092		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Arap Dilinde Anlam İlişkileri Çerçevesinde Süleyman B. Benîn'in İttifâku'l-Mebânî Ve İftirâku'l-Meânî Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Merve ÇEVREN

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Merve Çevren		
	Numarası	17810601092		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam İlimleri/Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mücahit Küçükşarı		
Tezin Adı	Arap Dilinde Anlam İlişkileri Çerçevesinde Süleyman B. Benîn'in İttifâku'l-Mebânî Ve İftirâku'l-Meânî Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme			

Bu çalışmada Süleyman b. Benîn'in Arap Dilinde anlam ilişkilerinin farklı sözlük yöntemleriyle ele alındığı İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî adlı eseri incelenmiştir. Çalışma, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi, yöntemi gibi genel bilgileri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Süleyman B. Benîn'in yaşadığı dönem, hayatı ve ilmi kişiliği genel olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde Arap Dilinde eş anlamlılık, çok anlamlılık, ezdâd gibi anlam ilişkileri incelenmiş ve Arap dilinde sözlükçülüğe kısaca değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî adlı eser incelenmiş metodu ve muhtevası hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Süleyman b. Benîn, Anlam İlişkileri, İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî, Anlambilim, terâdüf, ezdâd, müşeccer, Aşerât, iştiraki lafzi, çok anlamlılık, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, sözlükçülük.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Merve Çevren		
	Student Number	17810601092		
	Department	Temel İslam İlimleri/Arap Dili ve Belagati		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Mücahit Küçüksarı		
Title of the Thesis/Dissertation	A Study on Sulayman b. Benīn's Work titled İttifāku'l-Mebānī and İftirāku'l-Meānī In the Framework of Meaning Relationships in Arabic Language			

In this study, Sulayman b. Benīn's work titled İttifāku'l-Mebānī and İftirāku'l-Meānī, which examines meaning relations in Arabic language with different dictionary methods, has been studied. The study consists of an introduction and three parts. Study in the introduction general information such as its purpose, importance and method was emphasized. In the first part The period, life and scientific personality of Sulayman b. Benīn were discussed in general. In the second part, synonymity, polymorphism, and meaning relations such as azdad in the Arabic language are examined and lexicography in the Arabic language is briefly mentioned. In the third part, the study named İttifāku'l-Mebānī and İftirāku'l-Maānī was examined and information was given about its method and content.

Keywords: Sulayman b. Benīn, Meaning Relations, İttifāku'l-Mebānī and İftirāku'l-Meānī, Semantics, terādūf, ezdād, Aşerat, polymorphism, synonyms, antonyms, lexicography.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	iii
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	v
KISALTMALAR	vi

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
2. Çalışmada Takip Edilen Yöntem	2

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMAN B. BENİN'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	4
1.1.1. Siyasî Durum.....	4
1.1.2. İlmî ve Kültürel Durum.....	7
1.2. Hayatı, İlmî Kişiliği	11
1.2.1. Hayatı	11
1.2.2. İlmî Kişiliği	11
1.2.2.1. Hocaları	12
1.2.2.2. Öğrencileri.....	14
1.2.2.3. Eserleri.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE ANLAM İLİŞKİLERİ

2.1. Anlam Bilimi	18
2.1.1. Anlam Bilimine Genel Bakış	18
2.1.2. Anlam Bilimi ve Konusu	22
2.2. Anlam İlişkileri	24
2.2.1. Kelime ve Anlam	24
2.2.2. Kelimeler Arası Anlam İlişkileri.....	27
2.2.2.1. Temel Anlam	29
2.2.2.2. Yan Anlam.....	30
2.2.2.3. Zıt/ Karşıt/ Ters Anlamlılık	33
2.2.2.4. Çok Anlamlılık	34

2.2.2.5. Eş Adlılık	39
2.2.2.6. Ekdâd	41
2.2.2.7. Eş Anlamlılık / Anlamdaşlık	53
2.3. Arap Dilinde Sözlükçülük	61
2.3.1. Arap Dilinde Sözlükçülük Tarihi ve Çalışmaları	61
2.3.2. İttifâku'l-Mebânî'de Esas Alınan Sözlük Türleri	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİFÂKU'L-MEBÂNÎ ve İFTİRAKU'L-MEÂNÎ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. Eserin Tanıtımı	70
3.2. Eserde Takip Edilen Yöntem	70
3.3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar	76
3.4. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili	79
3.5. Eserin Arap Dilindeki Yeri	98
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	103

ÖN SÖZ

Dilin, düşüncenin, davranışın ve olgunun özünde var olan ve ondan bağımsız olmayan anlam, tek bir disipline ait olmayan ve zorunlu olarak var olan bir kavramdır. İletişim kurmak için anlam tayininin zorunlu olması sebebiyle anlam üzerine bütün dillerde pek çok çalışmalar yapılmıştır. Arap Dilinde de anlamı konu alan çalışmalar geniş bir yer kaplamaktadır. Süleyman b. Benîn'in üzerinde çalıştığımız eseri *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî* de bu çalışmalardan biridir.

Bu çalışma, birinci bölümü “Süleyman b. Benîn'in yaşadığı dönem, ilmi kişiliği”, ikinci bölümü “Arap Dilinde Anlam İlişkileri” üçüncü bölümü “İttifâku'l-Mebânî'nin İncelenmesi” olmak üzere bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmada izlediğimiz yol ve metot hakkında bilgi verilmiştir çalışmanın daha anlaşılır hale getirilmesi amaçlanmıştır. Konu edindiğimiz bu kıymetli eserin ve müellifinin, Arap Dili ve Edebiyatındaki yerini daha sağlıklı tespit edebilmek amacıyla birinci bölümde, Süleyman b. Benîn'in içinde bulunduğu dönem olan Fatımi Devleti'nin yıkılışı ve Eyyûbi Devleti'nin kuruluşunun gerçekleştiği XII. yy. dönemindeki siyasî hadiselerle kültürel yapı ele alınmıştır. Adı geçen dönemde Arap Dili ve Edebiyatı'nın genel hatlarıyla gelişimi, seyri, müellifin hayatı ve ilmi kişiliği açıklanmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümü olan “Arap Dilinde Anlam İlişkileri” başlıklı bölümde ise ilk olarak anlam biliminin konuları arasında yer alan ve *İttifâku'l-Mebânî*'nin de asıl konusu olan kelimeler arası anlam ilişkileri ele alınmıştır. Eserde yer alan çeşitli anlam ilişkilerinin ortaya çıkış sebepleri, hakkında yapılan tartışmalara yer verilmiştir. Sonrasında eserin ikincil olarak bir sözlük olması sebebiyle Arap Dilinde sözlükçülük meselesinin kavramsal çerçevesine, gelişimine ve bu sahada telif edilmiş eserlere kısaca değinilmiştir. Ardından *İttifâku'l-Mebânî*'nin muhteva ve metot tahlili yapılarak eserin Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmayı hazırlama esnasında konunun belirlenmesinde yardımcı olan Doç. Dr. Vehbi DERELİ hocama ve çalışma boyunca her türlü desteğini aldığım danışmanım Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI hocama şükranlarımı sunarım.

Merve ÇEVREN

Konya/2020

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

ء	‘	ض	D d
ب	B b	ط	T t
ت	T t	ظ	Z z
ث	<u>S</u> s	ع	‘
ج	C c	غ	Ġ ġ
ح	H h	ف	F f
خ	H h	ق	Q q
د	D d	ك	K k
ذ	<u>Z</u> z	ل	L l
ر	R r	م	M m
ز	Z z	ن	N n
س	S s	و	V v
ش	Ş ş	ه	H h
ص	Ş ş	ي	Y y

Not: Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için; gerekli durumlarda da kimi kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler "Ömer, Ali... vb." şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Tamlama olan ya da bileşik isimlerde Arapça okunuş esas alınmış, ancak kolaylıkla okunabilmesi için Türkçede sık kullanılan Arapça tamlamalar kesme işaretiyle ayrılmadan, "Zeyne'l-‘âbidîn" veya "Nûru'd-dîn" yerine, doğrudan "Zeynel‘âbidîn" ya da "Nûruddîn" şeklinde verilmiştir. Harf-i tariflerin yazımında "el- ..." şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usul gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, "en-Neysâbûrî" şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

KISALTMALAR

as	: 'Aleyhi's-Selâm
sav	: Sallallâhu 'Aleyhi ve Sellem
b.	: ibn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
Fak.	: Fakültesi
h.	: hicrî
haz.	: hazırlayan
Hz.	: Hazreti
Der.	: Dergisi
m.	: mîlâdî
Md.	: Madde
M.Ö	: mîlattan önce
M.S	: mîlattan sonra
S.	: sayı
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TEKE	: Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim
thk.	: tahkik eden
tsz.	: tarihi bilinmiyor, tarihsiz
Ünv.	: üniversitesi
Yay.	: yayınları
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışmada hem klasik hem de modern dönemlerdeki farklı görüş ve önerileri de göz önünde bulundurarak öncelikle Arap dilinde çok anlamlılık, eş adlılık, eş anlamlılık, ezdâd gibi sözcükler arası anlam ilişkileri olgusu konu edinilecektir. Daha sonra bu alanda yazılmış olan Süleyman b. Benîn'in *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî* adlı eserini bu bilgiler ışığında incelenecektir.

Çalışmanın temel amacı Süleyman b. Benîn'in *İttifâku'l-Mebânî* eserinde farklı yöntemlerle ele aldığı kelimeler arası anlam ilişkileri incelenerek Arap Dili alanında bu kelimelerin anlamlarının tayini hususunda kullanılan yöntemlere yönelik bilgi ve deliller sunarak eseri anlaşılır kılmaktır. Zira eş adlılık, çok adlılık, eş anlamlılık gibi konular kelimelerin anlamlarını tayin etmek aşamasında önemli bir etkidir. Bir metin içerisinde geçen çok anlamlı, eş anlamlı, ezdâd kelimelerin anlamlarını belirleyecek bir açıklama bulunmadığı zaman ve o kelime ile ne kastettiği net olarak anlaşılmadığında kelimenin delaletinde bir kapalılık ve belirsizlik meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu kapalılığa ve belirsizliğe son verecek bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Arap Dilinde sözlükçülük çalışmalarıyla beraber başlayan “dilde çok anlamlılık, eş anlamlılık, ezdâd var mı?” sorusu bugüne kadar daima gündemde kalmıştır. Bu sebeple çalışmada söz konusu konuları reddedenlerin ve kabul edenlerin görüşlerine de yer verilmiştir. Anlam belirsizliğinin başlıca nedeni konumundaki çok anlamlılık, eş anlamlılık, ezdâd olgusu temellendirilirken; anlamların bir sınırının olmadığına, anlamları taşıyan lafızların ise sınırlı olduğuna işaret edilmiştir. Dilde bu olguların olmadığını iddia edenlere karşı varlığını kabul edenlerin delillerinin başında bu sınırlılık gerçeği gelmektedir. Nitekim lafızları oluşturan harfler sınırlı olduğu için bunlardan meydana gelen lafızlar da sınırlı olmak durumundadır. Anlamlar ise lafızlara göre daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu sebeple bütün anlamlara farklı kelime üretmek imkânsız olduğu için bir kelimeye birden fazla anlam yüklenmiştir.

Süleyman b. Benîn, eserinin ismi yapıları (yazılışı) aynı anlamları farklı olması sebebiyle çok anlamlılığa (iştirâk-i lafzî) işaret etmektedir. Ancak eserde anlamlarına göre kelimelerin sınıflandırılmasına tabi olan, yazılışı ve anlamları farklı (kelimenin hakiki anlamı/mütebâyin), yazılışı farklı anlamları aynı (eş anlamlı/müterâdif) kelimelere de aynı ölçüde önem ve yer verilmiştir. Bu sebeple eser tüm anlam ilişkilerini farklı yöntemlerle açıklaması sebebiyle Arap Dili anlam biliminde önemli bir yer edinmektedir. Bu çalışmada bahsi geçen anlam olaylarının sebeplerine ve hakkında yapılan tartışmalara da yer verilmiştir. Çalışma yapılırken kullanışlı ve kolay bir üslup gözetilmeye çalışılmıştır. Çalışmada esas itibarıyla *İttifâku'l-Mebânî* eserinin anlaşılmasını güç kılan tüm zorlukların giderilmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda Türkiye’de Arap Dili alanında anlam ilişkilerini ve *İttifâku'l-Mebânî*’de yer alan sözlük türlerini konu alan çalışmalar yapılmasına rağmen anlam ilişkilerinin tamamını ve hakkında fazla bilgi bulunmayan sözlük türlerini (müşeccer, aşerât... gibi) beraber ele alarak yeterli düzeyde çalışılmamıştır. Süleyman b. Benîn hakkında Türkçe kaynaklarda verilen bilgiler de yok denilecek kadar azdır. Yaptığımız çalışma ile bu eksiklikleri giderebilmek ve daha sonra yapılacak çalışmalara yön verebilmek adına bu alanda yapılan Türkçe çalışmalara naçizane katkı sağlamak amaçlanmıştır.

2. Çalışmada Takip Edilen Yöntem

Çalışma üç ana bölüm ve genel değerlendirmenin yapıldığı sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde *İttifâku'l-Mebânî*’nin müellifi Süleyman b. Benîn’in yaşadığı dönem ve Süleyman b. Benîn’in ilmi kişiliği hakkında bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde *İttifâku'l-Mebânî*’nin hem anlam bilimi hem de sözlük biliminin alt konularından olan sözcükler arası ilişkileri ele alması sebebiyle eserin tanıtımından önce açıklanması gereken konulara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise *İttifâku'l-Mebânî*’nin genel özellikleri, muhtevası, kullanılan metot, eserin Arap Dili’ndeki yeri incelenmiştir. İkinci bölümün başında eserin ağırlıklı olarak kelimelerin anlamlarına göre sınıflandırılmasına yönelik bir muhtevası olduğu için bu konuya geniş bir alan ayrılmıştır. Kelimeler arası anlam ilişkileri anlam biliminin alt konusu olduğu için önce

anlam bilimi hakkında genel bilgiler verilmiştir. Çok anlamlı, eş anlamlı, ezdâd gibi olguların doğma sebeplerine ve bu olguların varlığını kabul edenler ve reddedenlerin görüşlerine de bu bölümde yer verilmiştir. Eserin daha iyi anlaşılması için eserde kullanılan sözlük yöntemleri ile ilgili bilinmesi gerekenler açıklanmıştır. Ancak *İttifâku'l-Mebânî* ikincil derecede bir sözlük türü olduğu için sözlükçülük hakkında çok fazla ayrıntıya girilmemiş, bilgiler eserin anlaşılmasında aracı olma seviyesinde bırakılmıştır.

Yararlanılan kaynaklarda Arapça ve Türkçe'de bu alan hakkında mihenk taşı olan birincil kaynaklar esas alınmış iki dil alanında da verilen bilgiler doğrultusunda kıyaslama yapılmasına fırsat verilerek bilgiler derlenmiştir. *İttifâku'l-Mebânî*'de Arap Dili ile ilgili olan anlam ilişkilerinin çoğuna yer verilmiştir. Çalışmada anlam ilişkileri ele alınırken ezdâd ve terâdüfün doğma sebeplerine yer verilmiştir. Alıntı yapılan kaynaklarda asıl kaynaklar öncelenmiş bu eserlerde aranılan bilgi bulunmadığı zaman ikincil kaynaklardan istifade edilmiştir. Çalışmada yer verilen İbn Benîn'in anlamını açıkladığı kelimelerin sözlüklerdeki anlamı ile uyumu incelenerek dipnotlarda belirtilmiştir. Derlenen bilgilerin daha açıklayıcı olması amacıyla çalışmada tablolara sıkça yer verilmiştir. İbn Benîn'in kullandığı ayet, hadis, şiir ve diğer örneklerin her birinden numunelere yer verilmiştir. Eserde sıkça yer alan eş adlı, eş anlamlı, çok anlamlı gibi kelimelerin bazı önemli dil bilimcilerin eserlerinde bitişik yazılımlarına rastlansa da TDK esas alınarak ayrı yazılması tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMAN B. BENİN'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Süleyman b. Benîn (ö.614/1217) yaşadığı dönem ve yer itibariyle Mısır'da Fâtımîler devletinin yıkılışına ardından Eyyûbîler devletinin kuruluşuna tanık olmuştur.¹ Fâtımîler devletinin son kırk yılı çöküş dönemi olduğu için Fâtımî'lerin Kahire'de hanedan olarak kalabildikleri döneme şahitlik etmiştir. Süleyman b. Benîn ömrünün son elli senesini Eyyûbîler döneminde yaşamıştır.

1.1.1. Siyasî Durum

Adını Hz. Fâtîma'dan alan² Fâtımî Devletinin esasî 297/909 yılında İfrîkiye'de Ubeydullah el-Mehdî tarafından kurulan İsmâîlîlik hareketine³ dayanır.⁴

İfrîkiye'de kurulan Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmeleri ise 301/913, 307/919 yıllarında Halife Mehdî'nin yönetiminin ilk yıllarında Mısır için iki başarısız fetih denemesinden sonra Fâtımî Halifesi Muîz-Lidînillâh tarafından gerçekleştirilebilmiştir.⁵ İhşîdîler'in son güçlü valisi Kâfûr'un ölümünden sonra Mısır'da ortaya çıkan iç karışıklıklar, 352/963 yılından beri devam eden ekonomik kriz ve dâîlerin yoğun faaliyetleri Fâtımîler'in büyük projelerini gerçekleştirmeyi mümkün kılmıştır.⁶ el-Muîz, daha önce gönderilen yoklama seferlerinden Abbasîlerin içinde bulunduğu durum

¹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut-1976, III, 122, Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire-1968, s. 339.

² Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, İstanbul- 1995, XII, 237.

³ İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdik'a nisbet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren aşırı Şîî mezhebi.(bkz. Mustafa Öz, Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâîliyye", *DİA*, İstanbul- 2001, XXIII, 128-133.)

⁴ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ' bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn b. Muhammed Şettâ b. İbrâhîm eş-Şeyyâl, Camiatu'l-İskenderiye, İskenderiye- tsz., I, 35.

⁵ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır*, ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübânîyye, Kahire- 1992, s. 87.

⁶ el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ'*, I, 144.

hakkında edindiği bilgiler ışığında kesin zafer elde edeceğine inandığı büyük orduyu Mısır'a göndermenin hazırlıklarına iki yıl önceden başlamıştır. el-Muîz şartların oluştuğunu düşündüğünde Mısır'ı ele geçirmek üzere Rum asıllı komutanı Cevher es-Sıkıllî'nin emrinde büyük bir orduyu 358/969 tarihinde güçlü bir mâli destekle yola çıkarmıştır.⁷ Bu sırada herhangi bir direnişle de karşılaşmamıştır. İskender'in ordusundan sonra bu büyüklükte bir ordunun Mısır'a gelmediğini söyleyen halk Cevher'den emân alıp teslim olmuştur. İslâm tarihinde ilk defa ismen bile olsa Bağdat'a bağlı olmayan bir hükümet Mısır'a hâkim olmuştur.⁸ Cevher'in Muîz-Lidînellâh 'ın nâibi sıfatıyla Mısır'a hükmettiği dört yıllık süre (969-973) Mısır'da Fâtımî tarihinin en önemli devrelerinden biri sayılır.

Müstansır-Billâh'ın zamanında (1036-1094) en geniş sınırlarına ulaşan Fâtımîler Devleti Mısır, Güney Suriye bölgesi, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen sınırları içine almış ayrıca Meşrik'ta Sünnîler'in idaresinde olan çok sayıda şehir hâkimi de Müstansır-Billâh'a tâbi olmuştur. Fakat bu koca devlet çok kısa bir sürede küçülmeye başlamıştır.

Çeşitli askerî gruplar arasında meydana gelen çatışmalar da iç karışıklıklar, vezirlik makamında gözü olan valiler arasındaki çekişmeler, dış saldırılardan kaynaklanan bir dizi savaşlar Fâtımî Devletini süratli bir çöküşe sürüklemiştir.⁹ Bu karışıklıklardan yararlanan Haçlılar Mısır'ı tehdit etmeye başlamıştır.¹⁰ Bu sırada Dimeşk'te önemli askeri rolü olan Eseduddîn Şîrkûh'un Mısır seferleri meydana gelmektedir. İlki 559/1164 yılında olan seferlerin ilk ikisi başarılı olmamıştır.¹¹ Şîrkûh'un ikinci Mısır seferinden dönmesinden sonra Kudüs kralı Amaury Dımaşk ve Halep atabegi Nüreddîn Mahmud b. Zengî ile Son Fâtımî Halifesi Âfîd-Lidînellâh'ın veziri Şâver arasında meydana gelen yaklaşımdan kuşkulandı. Haçlılardan yardım

⁷ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara-2018, s. 180-186.

⁸ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 237.

⁹ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Misr*, s. 134.

¹⁰ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 417.

¹¹ Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *Dirâsâton fî Târîhi'l- Eyyübîne ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, İskenderiye-1996, s. 15.

olarak 564/1168 yılında Mısır'ı işgale girişmişti. Bunun üzerine Şâver ile Fâtımî halifesi el-Âdîd, Nureddîn ve Şîrkûh'tan yardım istemiştir. Nûreddîn 564/1168 yılında Şîrkûh kumandasında süvâri birliğini göndermiştir. 564/1169 tarihinde Kahire'ye varan birlikleri öncesinden duyan Amaury Mısır'ı çoktan terketmişti. Şîrkûh'un emrindeki oğuzların gelişi Şâver'in nüfuzunu sarsmıştı. Halk tarafından sevilmeyen Şâver 564/1169 yılında idam edilip yerine Fâtımî veziri olarak Eseduddîn Şîrkûh tâyin edilmiştir. Fakat Şîrkûh çok fazla yaşamadı ve onun adına işleri yürüten Selâhaddîn Eyyûbî, Halife el-Âdîd tarafından 564/1169 tarihinde hem Fâtımî veziri hem de Nûreddin Zengî'nin Mısır ordusu başkumandanı olmuştur. Böylece Mısır'da ve Ortadoğu'da yeni bir dönem başlamıştır. Mısır'da Sünnî inkılâp tamamlanarak Fâtımîler adına hutbelere son verilmiş ve Abbâsîler adına hutbe okunmaya başlanmıştır. Bütün bu değişiklikler büyük bir sükûnet içinde cereyan etmiştir. Aldığı siyasî-idarî tedbirlerle kısa zamanda kabiliyetini gösteren Selâhaddîn önce Fâtımî ordusunu ve taraftarlarını idareden uzaklaştırdı. En büyük yardımcısı Mısır'ın Sünnî halkıyla Nûreddin Zengî'nin desteği ve kendi ailesi olmuştu. İki asır devam eden Şîî-Fâtımî idaresine rağmen Sünnî kalabilen Mısır halkı Sünnî olan Eyyübîler'i desteklemiştir. Çok elverişsiz şartlarda vezirlik makamına gelen Selâhaddîn yaşadığı süreçte birçok sorunla karşılaşmış bütün güçlükleri yenip Mısır'ı kudretli ve itibarlı bir ülke haline getirmiştir.¹² Selâhaddîn 27 Safer 589/4 Mart 1193 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir. Selâhaddîn vefat ettiğinde devletin sınırları Trablusgarp'tan Hemedân ve Ahlat'a, Yemen'den Malatya'ya kadar uzanmıştı.

Eyyûbî'lerin Mısır'daki varlığı, uzun yıllar haçlılarla mücadele eden el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un 23 Kasım 1249 yılında ölümüyle sarsıntıya uğramıştır. Ölümünden sonra karısı Şecerüddür idareyi ele alarak kocasının ölümünü gizlemiştir.¹³ Hısnıkeyfâ'da bulunan büyük oğlu el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah'ı Mansûre'yi çağırdı. Sultan Turan Şah eğlence ile vakit geçirmeye başlamıştı. Bunun üzerine

¹² Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1983, s. 37.

¹³ Abdül Mün'im Muhammed Hüseyin, *Dirâsâton fi Târîhi'l- Eyyûbine ve'l-Memâlik*, s. 134.

muhallifler Baybars el-Bundukdârî'nin etrafında toplanarak 30 Nisan 1250 tarihinde sultanı öldürmüşlerdir. Onun öldürülmesiyle Mısır'da Eyyûbîler devri sona ermiştir.¹⁴

Eyyûbî hükümdarları arasında sadece Selâhaddîn'e karşı isyan çıkmamış, bütün Eyyûbîler onu desteklemişlerdir. Bu başarıda onun cihad fikrini daima diri tutması, hânedanın kurucusu olması, ayrıca örnek kişiliğinin büyük rolü olmuştur. Selâhaddîn'den sonra bir hükümdar üzerinde bu şekilde ittifak sağlanamamıştır. Bazı Eyyûbî melikleri I. el-Melikü'l-Âdil'e isyan ederek ona karşı Anadolu Selçukluları ile iş birliği yapmışlardır. Âdil'den sonra Eyyûbîler arasındaki ittifak ve iş birliği daha da azalmıştır. Son Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb da Eyyûbîler'in tamamı tarafından büyük sultan olarak tanınmamıştır.¹⁵

1.1.2. İlmî ve Kültürel Durum

Fâtımîler Devleti'nin eğitim kurumlarının uzantısı devletin kurulmasından önce Abbasîlerin Şiîlere karşı başlattığı sıkı takibâtın meydana getirdiği teşkilatlanma ve akidelerine göre hilafetin kendilerine ait olduğu fikrinin savunulması için gerekli olan ilmî ve felsefî bilgilenmenin doğurduğu ilk yıllara kadar varmaktadır. Fâtımîler'den önce dâîler (İsmâiliyye misyonerleri) tarafından yaptırılan Dâru'l-Hicre denen evler vasıtasıyla, Fâtımîler Devletinin kurulmasından sonra ise saraylarda ayrılan bir meclis ile veya inşa ettikleri câmiler vasıtasıyla kendi mezheplerinin faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Mağrip'te ilk Fâtımî halifelerinin saraylarındaki kütüphanelerinde mesai yaptıkları ve ilim adamlarıyla sıkı diyalog içinde oldukları dikkat çekmiştir. Henüz Mısır'ı fiili olarak ele geçirmeden önce yetiştirdikleri bu dâîler vasıtasıyla Mısır'daki üst düzey kişileri kendilerine sempatican yapmışlardır. Bu yüzden Fâtımî'lerin Mısır'ı ele geçirmesi Ortaçağ Mısır tarihinde dinî, kültürel ve sosyal sahada gerçekleşen bir devrim niteliğindedir. Nitekim Cevher es-Sıkkilî Kahire şehrinin temellerini attıktan sonra İsmâiliyye mezhebindeki Fâtımîlerin ibadetlerini daha rahat yapmaları, mezhep şîârlarının uygulanması için yeni şehrin ilk camisinin temelini çok

¹⁴ Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *Dirâsâton fi Târîhi'l- Eyyûbine ve'l-Memâlik*, s. 150.

¹⁵ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, İstanbul-1995, XII, 33.

gecikmeden atmıştır. Ezher adındaki bu cami yaklaşık iki yılda tamamlanmıştır. Fâtımî halifeleri çeşitli zaman dilimlerinde imar ve tadilat yaparak birçok binalar ekledikleri gibi vakıf gelirleri de her gün biraz daha artmıştır. Böylece Ezher, camiden üniversiteye dönüşmüştür. Nitekim Fâtımî’lerde ilk yıllarda medreseler ismen olmamakla birlikte fiiliyatta bu görevi siyasi olarak yerine getiren kurumlar olmuştur.¹⁶

Kahire Fâtımî Devleti yönetimi boyunca İslâm dünyasındaki İsmâilî davetin merkezi olmuştur. Kültür ve öğretim faaliyetleri, Hâkim-Biemrillâh’ın 395/1004 yılında inşa ettirdiği dâi’d-du’âtın¹⁷ bulunduğu Dârülilim’de (Dârülhikme) çok yoğunlaşmıştı. Bu kurum faaliyetlerle dolu bir 172 yıl geçirmiş ve bu sırada çeşitli değişikliklere uğramıştır. Hâkim-Biemrillâh burayı Ehl-i sünnet’e yakınlaşma maksadıyla inşa ettirmiş, fakat çok geçmeden 400/1010 yılından itibaren burası Fâtımî propagandasının merkezi haline gelmiştir. 365/975 yılında safer ayında Kadı Ali b. Nu‘mân Ezher Camii’nde babası Kadı Nu‘mân’ın *el-İhtişâr* adıyla bilinen fıkıh kitabını imlâ ettirmiştir. O derslere hem ulemâdan hem de ileri gelenlerden oluşan büyük bir topluluk da katılmıştır. Bu ise Ezher Camii’ndeki ilk ders halkasını teşkil etmiştir.¹⁸

Fâtımî Halifeleri âlimlere hürmet göstermiş, çalışmalarını desteklemiş onlara hediyeler takdim etmiştir. Şairler, fakihler ve kelâmcılar için ayrı ayrı meclisler düzenletmiş, buralara katılanlara belli meblağlar ödemiştir. Aynı zamanda devleti savunan fikirleri şiirler aracılığıyla sunan şairler yetişmiştir.¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ca‘fer et-Temîmî el-Kayrevânî el-Kazzâz, Ebû Tâhir en-Nahvî, Ebu’l-Fazl Ca‘fer,

¹⁶ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 183.

¹⁷ İsmâiliyye ve Karmatîler’de “da‘vet” adı verilen mezhep faaliyetlerini yürütmek için imam tarafından yetki verilmek suretiyle tayin edilen dâîler, mezhep bünyesi içinde hüccetten (Şîa literatüründe genellikle imam ve ondan sonra en yetkili kişi anlamında kullanılan bir terim) sonra gelen önemli bir mevkiye sahiptirler. Kendi aralarında hiyerarşik bir sisteme tâbi tutulan bu görevliler içinde en yüksek rütbeye sahip bulunan, bazan dâi-i ekber veya bab unvanıyla da anılan ve imamın sözcüsü durumunda olan dâi’d-du’âttır. Bu en yüksek dâî, her türlü ilim ve mezhep faaliyetlerini yürütme konusunda bir üst rütbe olan hüccete karşı sorumludur. (bkz. Mustafa Öz, “Dâ‘î”, *DİA*, İstanbul-1993, VIII, 420.)

¹⁸ Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA*, XII, 237.

¹⁹ Raḥab es-Seyyid Ahmed Cenâḥa, *Hukkâmu’l-Ekâlim fî Mısır fî ‘Asri’l-Hulefâi’l-Fatimiyyîn*, Dâru’l-Afâki’l-Arabiyye, Kahire- 2014, s. 329.

Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ya'kûb en-Necîremî, Ebu'l-Hasan Ali b. İbrâhim en-Nahvî gibi lugat ve nahiv âlimleri; Hâşim b. Abbas el-Mısırî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Hânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Cer', Ebû Hâmid Ahmed, Abdülvehhâb b. Nasr el-Mâlikî, Umâre el-Yemenî, Ebu'l-Fityân Mufaddal b. Hasan, Mühezzeb Ebû Muhammed Hasan b. Ali gibi şairler; Şerîf er-Radî, Ebû Mansûr es-Seâlibî, Ebu'l-Alâ el-Maarî gibi edipler; Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Abdullah en-Nesefî, Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, Ebû Hanîfe Nu'mân el-Mağribî, Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, Hamîdüddin el-Kirmânî, Müeyyed-Fiddîn Hibetullah eş-Şîrâzî gibi filozoflar ve Ebû Ali Muhammed b. Hasan b. Heysem gibi riyâziyeciler; Ebu'l-Hasan Ali b. Yûnus gibi astronomi bilginleri; Arîb b. Sa'd, Saîd b. Bıtrîk, Ebû Ömer el-Kindî, Ebû Abdullah el-Yemenî, İbn Zûlâk, Şâbüştî, Muhammed b. Ebu'l-Kâsım el-Müsebbihî gibi tarihçiler ve Nâsır-ı Hüsrev gibi coğrafyacılara yetişmiştir.²⁰

Fâtımî Devletinin resmen yıkılmasından sonra Selâhaddîn döneminde Kahire'de hızlı bir şekilde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî, ehli-sünnet inancını daha geniş çevrelere ulaştırmak niyetiyle, Mısır'da İsmâiliyye mezhebine bağlı kurumların yerlerine Sünnî müesseseler inşa ederek, Eyyûbîler Dönemini bilimsel çalışmalar açısından İslâm tarihinin en kârlı zamanlarından biri haline getirmiştir. Bu bilimsel çalışmaların ve eğitim kurumlarının önünde, toplumun bütün alanlarına etki eden medreseler gelmektedir. Selâhaddîn'in döneminde Kahire ve Dımaşk'ta açılan birçok medresede tefsir, hadis, fıkıh bilimleri ile birlikte fen bilimleri de öğretilmekteydi. Bununla birlikte Kur'ân bilimlerinin eğitimi için Dâru'l-Kurrâlar, hadis bilimlerini eğitimi amacıyla Dâru'l-Hadisler ve fen bilimleri eğitimi amacıyla Dâru'l-Hendeseler açılmıştır.²¹ Selâhaddîn her sahada olduğu gibi ilim sahasında da Nureddîn'in yolunu takip etmiştir. Çoğu aydın olan Eyyûbî hânedânına mensub melikler, emirler vezir Kâdî el-Fâzıl, İmadeddîn el-Kâtip ve devletin diğer ileri gelenleri ona bu konuda yardımcı olmuşlardır. Fâtımî Devletinin sonunda Mısır büyük âlimler

²⁰ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 237-240, Muhammed 'Amâre, '*İndema Esbahat Mısru 'Arabiyeten*, Dâru Kuteybe, Şam- 1989, s. 51.

²¹ Hasan Şümeysânî, *Medârisü Dımaşk fi'l- 'Aşri'l-Eyyûbî*, Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut-1983, s. 71.

yetiştirmeye devam etmiştir. Bunların bir kısmı Şam, Mağrip, Sicilya gibi yerlerden gelerek Mısır'a yerleşmişlerdi. Selâhaddîn Mısır'ın câzip muhitini ilim adamları ve talebeler için daha da câzip hale getirmiştir. Medreseler, âlimlerin ve öğrencilerin barınması için hayır müesseseleri kurmuştur.²² Eyyûbîler devrinde ilim alanında çok parlak bir dönem yaşanmıştır. Ahmed Şevkî bu dönemde Mısır dil ekolünün Basra, Kûfe, Bağdat dil ekollerinden telif konusunda daha zengin bir dönem geçirdiğini belirtmiştir.²³

Bu dönemde din, düşünce ve siyaset alanında önemli izler bırakan değerli ilim adamları yetişmiştir. Kırâatta eş-Şâtîbî (ö. 590/1193), hadîste es-Silefî (ö. 576/1180) ve İbn Asâkir ö.(571/1176), fıkıhta Bahâeddin İbn Şeddâd (ö. 632/1234), İbn Kudâme (ö. 320/1223) tasavvufta Hayât el-Harrânî (ö. 581/1185), felsefe ve tıpta Sühreverdî (ö. 587/1191), İbn Meymûn (ö. 601/1204), Seyfeddîn el -Amidî, (ö. 631/1233) Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231), İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248) gibi büyük filozof ve tabipler yetişmiştir.²⁴ Bu dönemde Arap Dili ve Edebiyatı alanında da pek çok âlim ve şair öne çıkmıştır. Bunların en önemlileri Süleyman b. Benîn'in de hocası olan İbn Berrî (ö. 582/1187), Belatî (ö. 599/1202), Ebu'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217), İbn Yaîş (ö. 643/1245)²⁵ Kâdî-Fâzıl (ö. 596/1200) İbn Münkız (ö. 584/1188), İmâdüddin el-İsfahânî (597/1201), Cilyânî (ö. 602/1205-1206), İbn Senâülmülk (ö. 608/1212), İbn Uneyn (ö. 630/1233), İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235), İbn Arabî (ö. 638/1240), Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî (ö. 695/1296) gibi çağı aşan şahsiyetler yetişmiştir.²⁶ İbnü'l-Arabî ve İbn Senâülmülk aynı zamanda müveşşahât (şarkı) dalında da meşhurdurlar. Üsâme b. Münkız ve Ali b. Muhammed İbnü's-Sââtî musammat ve müveşşah dalında şiir

²² Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 249.

²³ Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, s. 371.

²⁴ Bedrettin Basuğuy, "Salâhaddîn Eyyûbî Döneminde İlmî Hayat Ve Dönemin Önde Gelen Alimleri", *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Elazığ-2016, s. 574.

²⁵ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 33.

²⁶ Bedrettin Basuğuy, "Salâhaddîn Eyyûbî Döneminde İlmî Hayat Ve Dönemin Önde Gelen Alimleri", *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, s. 574.

yazmışlardır. Bu devirde Haçlılar'la yapılan savaşlar ve kazanılan zaferler şiirin en önemli konularını teşkil etmiştir.²⁷

1.2. Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.2.1. Hayatı

Tam adı Ebu'r-Rebiî²⁸ Abdülgani Süleyman b. Benîn b. Halef b. Avağ et-Taқыyyüddîn el-Mısırî ed-Daқıkî en-Nahvî Şafii²⁹ El-Ensârî'dir.³⁰ Süleyman b. Benîn'in doğum yeri ve yılı kesin olarak bilinmemekle beraber³¹ el-Mısırî nisbesinden Mısır'da doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkında geniş bilgi olmayan Süleyman b. Benîn 17 Ramazan 614/1217 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Vefatından bir gün sonra Sefh'ı Mukattam türbesine defnedilmiştir.³²

1.2.2. İlmî Kişiliği

Telif ettiği eserlerinden anlaşıldığı üzere Süleyman b. Benîn geniş bir ilmi birikime sahiptir. Nahiv, aruz, edebiyat sahasında uzmanlaşmıştır.³³ Mısır'da ders toplulukları oluşturmuş ve eğitim vermiştir. Kendinden önceki önemli dilcilerin

²⁷ Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, XII, 34.

²⁸ Bu künyeyi sadece el-Münzirî belirtmiştir. (Bkz. Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-Nakale*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut- 1981, II, 408.)

²⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Ĥamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Udebâ' (İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib, İrşâdü'l-Elibbâ' ilâ Ma'rifeti'l-Üdebâ', Ṭabakâtü'l-Üdebâ')*, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut- 1993, III, 1386, Ebu's-Safâ (Ebû Saîd) Selâhaddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-Türki Mustafa, Dâru İhyai't-Turâğ, Beyrut- 2000, XV, 220, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mektebetü'l-Asrıyye, Lübnan, Saydâ, , tsz, I, 597.

³⁰Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi Terâcimi E'immeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısırî, Dâru Sa'deddîn, Dımaşk- 2000, s. 149.

³¹Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Musenna, Beyrût- 1957, IV, 256, ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 122.

³²el-Ĥamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, III, 1386, Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XV, 220.

³³Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, III, 122.

eserlerine şerhler yazmıştır.³⁴ Mısır dil ekolünün yetiştirdiği önemli âlimlerden sayılmıştır.³⁵ İbn Benîn'in eserleri hakkında kendisinden bilgi edinilen Yâkût el-Ĥamevî 609/1212 yılında Halep'te eş-Şeybânî el-Ĥıfî (ö. 646/1248)³⁶ huzurunda Süleyman b. Benîn ile ilmî bir mecliste karşılaşmış ve eserlerini onunla mütalaa etmiştir.³⁷

1.2.2.1. Hocaları

Doğrudan eğitim aldığı üç önemli hocası vardır. Bunlar İbn Berrî, Ebû Abdillâh el-Ertâhî, Zeynüddîn Ebû'l-Hasen İbn Neciyye'dir.³⁸

İbn Berrî: Süleyman b. Benîn'in kendisinden uzun süre nahiv eğitimi aldığı³⁹ İbn Berrî'nin tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Berrî b. Abdilcebbâr b. Berrî el-Makdisî el-Mısırî'dir.⁴⁰ Aslen Kudüslü olduğu için Makdisî, Mısır'da doğup büyüdüğü için Mısırî, eğitim aldığı alanlar sebebiyle Luğavî ve Nahvî nisbelerini almıştır.⁴¹ Başta İbnü's-Serrâc eş-Şenterînî (ö. 549/1154)⁴² olmak üzere Mısır ve Suriye ulemâsı ile Endülüs'ten Mısır'a göç eden âlimlerden lugat, nahiv, edebiyat, şiir, ahbâr, hadis, tefsir ve fıkıh okuyan İbn Berrî Dîvân-ı İnşâ'da görev yapabilecek seviyede ilmî ve edebî kültüre sahip olmuştur.⁴³ İbn Berrî'nin öğrencileri arasında nahiv âlimi İsmâ b. Abdülazîz el-Cezûlî (ö. 607/1210), kıraat ve nahiv âlimi Ebû Tâhir İsmâil b. Zâfir el-Ukaylî (ö. 623/1226), nahiv, lugat ve edebiyat âlimi Süleyman b. Benîn b. Halef ed-Dakîkî

³⁴Hüseyin Ersönmez, "Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu", *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Der.*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fak. - 2017, S. 4, s. 54.

³⁵Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, s. 371.

³⁶ Mısır'da Eyyübîler döneminde yaşamış kültür tarihçisi ve devlet adamı. (daha geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya "İbnü'l-Ĥıfî", *DİA*, İstanbul-2000, XXI, 112-114.)

³⁷ el-Ĥamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VII, 2889.

³⁸ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 597.

³⁹ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 597, Abdülmecîd el-Yemenî, *İşâratü't-Ta'yîn fî Terâcim'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Abdülmecîd Diyâb, Merkezi'l-Melikî'l-Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, Riyad-1986, s. 134.

⁴⁰ İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî, el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifin Esmâ'u'l-Muellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Vekâletü'l-Me'ârif, İstanbul-1951, I, 457.

⁴¹ İsmail Durmuş, "İbn Berrî", *DİA*, İstanbul- 1999, XIX, 372.

⁴² Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbn Ĥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrût- 1900, III, 108.

⁴³ İsmail Durmuş, "İbn Berrî", *DİA*, XIX, 372.

muhaddis Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme (ö. 607/1210), fıkıh ve hadis âlimi İbn Şâs da (ö. 616/1219) İbn Berrî'nin öğrencileri arasında yer alır.⁴⁴

Ebû Abdillah el-Ertâhî: Mısırdaki yaşayan Hanbelî mezhebinin ileri gelenlerinden biri olan Ebu Abdillah el-Ertâhî'nin tam adı Ebu Abdillah Muhammed İbn Hamd b. Hâmîd b. Muferrîh b. Gıyas el-Ensârî el-Ertâhî el-Mısırî'dir. 507/1113 yılında doğmuştur.⁴⁵ Halep'te bulunan sağlam bir kalenin ismi olan Ertâh'a⁴⁶ nisbesinden Halep'te doğduğu tahmin edilmektedir.⁴⁷ Ziyâeddîn el-Makdisî kendisinden icazet almıştır.⁴⁸ Hakkında geniş bilgi bulunmayan el-Ertâhî 601/1204 yılında 94 yaşında iken vefat etmiştir.⁴⁹

Zeynüddîn Ebû'l-Hasen İbn Neciyye: Tam adı İbn Necâ Ğanâim el-Ensârî⁵⁰ Zeynüddîn Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhîm b. Necâ ed-Dimeşkî'dir.⁵¹ İbn Neciyye olarak tanınmaktadır.⁵² 508/1114⁵³ yılında Şam'da doğmuştur.⁵⁴ Sonrasında Mısır'a yerleşmiştir. İbn Neciyye, Hanbelî âlimlerinden Şeyh Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin torunudur. Bağdat, Şam, Mısır, İskenderiye ve daha başka yerleri dolaşarak hadis, tefsir, fıkıh eğitimi almış ve vermiştir. Mısır'a yerleşen İbn Neciyye, Selâhaddîn Eyyübî yanında özel bir yer edinmiştir. Zamanla Mısır'da önemli bir mevkiye gelmiştir. Sultan Nûreddîn Mahmûd bin Zengî, 564/1168 senesinde onu Bağdat'a elçi olarak

⁴⁴el-Münzirî, *et-Tekmile*, II, 408, İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 108.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru 'Alami'n-Nübelâ*, Beyrut- 1990, XXIII, 321, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimeşkî, *ez-Zeyl'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetü'l-Abikân, Riyad- 2005, IV, 74, el-Münzirî, *et-Tekmile*, II, 72.

⁴⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâru Sadr, Beyrût- 1995, I, 140.

⁴⁷ ez-Zehebî, *Siyeru 'Alami'n-Nübelâ*, XXIII, 321.

⁴⁸ Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddîn el-Makdisî", *DİA*, İstanbul-2013, XLIV, 491.

⁴⁹ el-Münzirî, *et-Tekmile*, II, 72, ez-Zehebî, *Siyeru 'Alami'n-Nübelâ*, XXIII, 321.

⁵⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 528.

⁵¹ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire*, Dâru İhyâ'i'l-Kütübî'l-Arabiyye, Mısır- 1967, I, 551.

⁵² İbn Receb, *ez-Zeyl'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 528.

⁵³ Suyûtî doğum tarihi için 580 demiştir ancak bir yazım yanlışlığı olduğu varsayılmaktadır.

⁵⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 528.

göndermiştir.⁵⁵ 600/1203 yılında Ramazan ayında 92 yaşında iken Mısır'da vefat etmiştir.⁵⁶

Süleyman b. Benîn yukarıda adı geçen hocalardan başka Ebû et-Tâhir İsmail b. Kâsım ez-Zeyyât, Ebû el-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Hüseyin es-Sıbyî, Ebû el-Kâsım Abdulganî b. Yahyâ b. Recâi et-Tinnisî, Ebû el-Kâsım Hibetullâh b. Ali el-Ensârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahmân el-Mes'ûdî, Ebû el-Kabâil Aşîr b. Ahmed el-Müzâra', Ebû İbrâhîm el-Kâsım b. İbrâhîm b. Abdullâh el-Makdisî, Ebû el-Hayr Selâme b. Abdalbâki el-Ensârî, Ebû et-Tâhir İsmâîl b. Sâlih b. Yâsîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî el-Huseyn b. Sâlih el-Hemdânî gibi isimlerden de ders almıştır.⁵⁷

1.2.2.2. Öğrencileri

Süleyman b. Benîn'in öğrencileri arasında el-Münzirî (ö. 656/1258) ve oğlu Ebû el-Kâsım Abdulganî (ö. 664/1265) başta gelmektedir. *et-Tergîb ve't-Terhîb*, *et-Tekmile* gibi önemli eserleri bulunan el-Münzirî, Süleyman b. Benîn'den ders aldığı kendi eserinde ifade etmiştir.⁵⁸ Süleyman b. Benîn'in hem öğrencisi hem oğlu⁵⁹ olan Eşîr'ud-Dîn Abdulganî b. Süleyman b. Benîn el-Mısırî 575/1180 yılında Kahire'de doğmuştur. Bazı yerlerde İbn Berrî'den ders aldığı ifade edilse de⁶⁰ tarihi açıdan bu mümkün görünmemektedir. Muhtemelen babasının ders alması sebebiyle karıştırılmıştır. Rebî'ul-Evvel ayında 664/1265 yılında vefat etmiştir.

Süleyman b. Benîn'den doğrudan eğitim alanların yanında eserlerinden istifade eden birçok âlim vardır.⁶¹

⁵⁵ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 529.

⁵⁶ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, I, 551.

⁵⁷ el-Münzirî, *et-Tekmile*, II, 408.

⁵⁸ el-Münzirî, *et-Tekmile*, II, 408.

⁵⁹ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX, 24.

⁶⁰ es-Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, I, 380.

⁶¹ Şemsu'd-Din Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-'Âlâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-1989, XLIV, 198.

1.2.2.3. Eserleri

Süleyman b. Benîn'in kaynaklarda geçen otuz dört eseri vardır. ⁶²

1. *el-Ahkâmu's-Şevâfi fî Ahkâmi'l-Kavâfi*⁶³

2. *Ahlaku'l-Kirâm ve Ahlaku'l-Liâm*

3. *İgrâbu'l-'Amel fî 'Îrâbi'l-Cümel* ⁶⁴

4. *el-Eflâkü's-Sevâir fî İnfikâki'd-Devâir*

5. *el-Ekvlü'l-'Arabiyye fî'l-Emsâli'n-Nebeviyye*

6. *Âlâtü'l-Cihâd ve Edevâtü's-Sâfinâti'l-Ciyâd*

7. *el-'Îcâz ve'l-Î'âz fî'l-Me'ânî ve'l-Elgâz*

8. *Tahbîru'l-Efkâr fî Tahrîri'l-İş'âr*

9. *el-Bast fî Ahkâmi'l-Hat*

10. *Bezlvü'l-İstiâ'a fî'l-Keram ve's-Şecâ'a*

11. *Envâru'l-Ezhâr fî Me'ânî'l-Eş'âr*

12. *İstincâzu'l-Meḥâmid fî İncâi'l-Mevâ'id*

13. *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî*

14. *et-Tenbîhu 'alâ'l-Farḫ ve't-Teşbîh*

⁶² el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, III, 1386, es-Suyûtî, *Buḡyetu'l-Vu'ât*, I, 597.

⁶³ Bu eser aruz ilmi hakkında yazılmıştır. (bkz. Rıdvan Mesah, *Dâiratu'l-Me'ârif-i Buzurg-i İslâm*, Merkezu Dâirati'l-Me'ârif-i Buzurg-i İslâm, Tahran- 1983, XXIII, 768.)

⁶⁴ Bu eseri ez-Zeccâcî'nin *el-Cümelü'l-Kübrâ* adlı eserine şerh olarak yazdığını müellif kendi eserinde belirtmiştir. (bkz. *İttifâku'l-Mebânî*, s. 83.)

15. *el-Hallu 'l-Kâfî fî Hileli 'l-Kavâft*⁶⁵
16. *ed-Dürratü 'l-Edebiyye fî Nuşreti 'l-Arabiyye*
17. *ed-Deymü 'l-Vâbiliyye fî ş-Şeymi 'l- 'Âdiliyye*
18. *ed-Düreru 'l-Ferdiyye fî 'l-Gurai 't-Ṭardiye*
19. *Delâilu 'l-Efkâr fî Feğâili 'l-Eş 'âr*
20. *er-Ravđu 'l-Erîğ fî Evzâni 'l-Ḳarîđ*
21. *Sülvânu 'l-Celüd 'Inde Fikdâni 'l-Veled*
22. *eş-Şâmil fî Feğâili 'l-Kâmil*
23. *Ferâidü 'l-Âdâb ve Ḳavâ 'idu 'l- 'Îrab*
24. *Feğâilü 'l-Bezî 'alâ 'l- 'Usr*
25. *'Unvânu 's-Sülvân*
26. *Kemâlu 'l-Meziyye fî İhtimâli 'r-Rizye*
27. *el-Kevâkibu 'd-Dürriyye fî 'l-Menâkıbi 's-Şadriyye*
28. *Lubâbu 'l-Elbâb fî Şerhü Ebyâti 'l-Kitâb*⁶⁶
29. *Muntehâ 'l-Ereb fî Muntehâ Kelâmi 'l- 'Arab*⁶⁷

⁶⁵ Bu eser aruz ilmi hakkında yazılmıştır. (bkz. Şevki Dayf, *Târîhu 'l-Edebi 'l- 'Arabî*, VII, 313, Rıdvan Mesah, *Dâiratu 'l-Me 'ârif*, XXIII, 768.)

⁶⁶ Bu eser Sıbeveyh'in *el-Kitab* adlı eserine bir şerh olarak yazılmıştır. Eser, Tunus Milli Kütüphanesinde yazma eserler bölümünde korunmaktadır. (bkz. Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyrî, İyâd b. Abdüllatif Kaysî, Mustafa b. Kahtân Habib, İmâd b. Muhammed Bağdadî, *el-Mevsûâtü 'l-Müyesser fî Terâcimi Eimmeti 't-Tefsîr ve 'l-İkra ve 'n-Nahv ve 'l-Luğa*, Mecelletü 'l-Hikme, Medine-2003, I, 991, Rıdvan Mesah, *Dâiratu 'l-Me 'ârif*, XXIII, 768.)

⁶⁷ Bu eser Arapçada 'lahn' konusunu ele almaktadır. (bkz. Rıdvan Mesah, *Dâiratu 'l-Me 'ârif*, XXIII, 768.)

30. *Maḥaḍḍu'n-Nesâih ve Maḥaḍḍu'l-Ḳarâih*

31. *Me'âdinu't-Tebr fî Mehâsini 'ş-S'ir*

32. *Mekârimu'l-Ahlâk ve Tîbu'l- 'Arâk*

33. *el-Vâfi fî 'İlmi'l-Ḳavâfi*⁶⁸

34. *el-Vaḍḍâh fî Şerhi Ebyâti'l-Îḍâh*⁶⁹

Süleyman b. Benîn üzerinde *İttifâku'l-Mebânî*'de üç kitabından bahsetmektedir. Bunlar *İgrâbu'l-'Amel fî 'Irâbî'l-Cümel*, *el-Viḍâh fî Şerhi Ebyâti'l-Îḍâh*, *Muntehâ'l-Ereb fî Muntehâ Kelâmi'l-'Arab* 'tır.⁷⁰ Kaynaklarda adı geçen bu eserlerden sadece ikisinin basıldığı hakkında bilgi edinilmiştir. Bunlardan biri *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî* diğeri *Âlâtü'l-Cihâd ve Edevâtü's-Sâfinâti'l-Ciyâd* adlı eseridir.⁷¹

⁶⁸ Bu eseri aruz ilmi hakkında yazdığı eserler arasındadır. (bkz. Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, VII, 313, Rıdvan Mesah, *Dâiratu'l-Me'ârif*, XXIII, 768.)

⁶⁹ Müellif bu eseri mukaddimesinde *el-Îḍâh* adlı esere şerh olarak yazdığını belirtmiştir. Ancak muhakkik ez-Zeccâcî'nin *el-Îḍâh* adlı eserine şerh olduğunu belirtirken bazı kaynaklar Ebû 'Ali el-Fârisî'nin *el-Îḍâh*'ında geçen beyitlere şerh olduğunu belirtmiştir.(bkz. Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, VII, 313.)

⁷⁰ İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, s. 84-85.

⁷¹ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme lil-Kitâb, Mısır- 1993, III, 303. (*İttifâku'l-Mebânî*'nin muhakkiki Yahyâ Abdurraûf Ceber, Süleyman b. Benîn'in eserlerini Arap ülkelerine bağlı yazma eserler kurumlarında araştırdığını ve Mısır'da mikrofilm halinde sadece *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî*yi bulduğunu açıklamaktadır. Carl Brockelmann'ın işaret ettiği diğeri eser olan *Edevâtü's-Sâfinâti'l-Ciyâd*'a ise hiçbir yerde ulaşamamıştır. Bkz. *İttifâku'l-Mebânî*, muhakkikin notu, s. 67.)

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE ANLAM İLİŞKİLERİ

Süleyman b. Benîn'in *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî* adlı eseri kelimeleri farklı yönlerden ele alan bir sözlük-lugat/dil bilimi/anlam bilimi çalışmasıdır. Eser isminden de anlaşılacağı üzere okunuşu aynı anlamları farklı olan çok anlamlı/eş adlı kelimeleri incelemektedir. Ayrıca *İttifâku'l-Mebânî* anlam bilimi konuları içinde değerlendirilen okunuşları farklı anlamları aynı olan eş anlamlı kelimeleri, bir kelimenin zıt anlamlara sahip olması anlamına gelen ezdâd kelimeleri incelemektedir. Anlam bilimine dâhil edilen kelimelerin anlam ilişkilerini incelediği bu eser kelimeleri farklı yöntemlerle açıklama yönüyle de kısmî olarak bir tür sözlük çalışması olması sebebiyle çok yönlü bir dil kitabıdır. Müellifin adı geçen eserinin tahliline geçmeden önce, eserin ismi ve içeriği düşünüldüğünde esas itibariyle eserin asıl konusu olan eş adlı, eş anlamlı, çok anlamlı gibi konuları içeren kelimeler arası anlam ilişkileri konusu işlenecektir. Sözcükler arası anlam ilişkileri konusu, anlam biliminin konularına dâhil olduğu için anlam bilimi konusunun da kavramsal çerçevesi, yapısı, genel mahiyetinin açıklanması çalıştığımız konunun anlaşılması bakımından yerinde olacaktır. Eser kelimeleri farklı yöntemlerle açıklama yönüyle de kısmî olarak bir tür sözlük çalışması olduğu için eserde kullanılan müşeccer, aşerât gibi sözlük türleri konusunu içine alan sözlükçülük alanına da kısaca değinilecektir.

2.1. Anlam Bilimi

2.1.1. Anlam Bilimine Genel Bakış

İnsan hayatını konu edinen tüm çalışmaların, varlığı anlamlandırma çabasının ve hakikat arayışının insanla birlikte başladığı konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. Bu arayış insan varoluşunun ayrılmaz bir yönünü teşkil etmektedir. Bu açıdan bakıldığında anlam insan varoluşunun özünü ifade eder.⁷² Anlam kelimesinin günlük

⁷² Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yay., İstanbul-2002, s. 7.

dilde; niyet, sonuç, amaç, kasıt vb. anlamlarında çeşitli kullanımları vardır.⁷³ Ancak 20. yy. dil biliminde anlam konusunda değişik anlayış ve fikirlerinin bulunduğunu Ogden ve Richard 1923'te yayımlanan *The Meaning of Meaning* adlı eserlerinde üç ayrı bölüm halinde anlamın yaklaşık yirmi kadar anlamının olduğunu ifade ederler. Bunlardan birkaçı; “Bir sözlükte, bir sözcüğe eklenen öteki sözcükler”, “bir nesnenin bir dizge içindeki yeri”, “bir sözcüğün duygu değeri”, “bir nesnenin, gelecekteki deneyimlerimiz içindeki pratik sonuçları”, “bir simgeyi kullananın gerçekte belirttiği şey.” tanımlarıdır.⁷⁴

Anlam bilimi kavramı ise İngilizce’de semantics ve Fransızcada sémantique olarak isimlendirilir. Arapça’da ise “bilim” anlamına gelen ‘علم’ ile “göstermek, işaret etmek, anlamlandırmak, belirti göstermek” anlamlarına gelen ‘دلّ’ fiilinin mastarı olan دلالة⁷⁵ kelimelerinden oluşan ilmu'd-delâle⁷⁶ kavramıyla bazen de ilmu'l-ma'nâ⁷⁷ ve İngilizce’den alınan semantik kavramıyla karşılık bulmuştur.⁷⁸

Düşünce, bilim, sanat, kültür edebiyat, dil, din, ahlak vb. gibi insanın varoluşunun özgün tezahürlerinin gerçekleştiği sadece insana özgü alanlarda görülen bu eylemler, anlam ve anlamlandırma çabasının sonucudur. İnsan, fitratı gereği kim olduğunu, içinde bulunduğu evreni, bu evrendeki varlıkları ve bu varlıklar arasındaki ilişkileri anlamlandırmak ister. Bu isteğini gerçekleştirmek üzere de anlam dünyasını inşa eder. Sözü edilen anlam problemlerinin dile getirilmesi ilk kez Eski Yunan’da gerçekleşmiştir. Bugün anlam bilimini ilgilendiren konuların (örneğin nesne ve isim

⁷³ Şahin Güven, *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çok anlamlılık Sorunu*, İfav Yay., İstanbul-2017, s. 64.

⁷⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara-2015, III, 160. (Kaynağı *The Meaning of Meaning*, London,-1923, 1. Bölüm olan bu bilgi Doğan Aksan’ın söz konusu eserinden naklen alınmıştır.)

⁷⁵ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, “دلّ”, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdülhamit Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut-Lübnan- 2003, VIII, 8, Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut-1983, s. 104.

⁷⁶ Muhammed Hüseyin Âl Yâsin, *el-Ezdâd fi'l-Luğa*, Matbaatü'l-Me'ârif, Bağdat-1974, s. 55.

⁷⁷ Ma'nâ kelimesinin çoğulu olan Meânî kelimesi Arap Dili Belagatından bir alan ismi olduğu için karıştırılmaması adına kullanılmaktan kaçınılmıştır. (bkz. Ahmed Muhtar Ömer, *'İlmu'd-Delâle*, 'Âlemü'l-Kütüb, Kahire-1998, s. 11.)

⁷⁸ Ahmed Muhtar, *'İlmu'd-Delâle*, s. 11.

ilişkisi gibi) daha M.Ö 4. yy. da Eski Yunan'da Platon tarafından ele alınarak tartışıldığı bilinmektedir. Herakleitos, Demokritos, Protagoras, Aristoteles gibi düşünürler de dil felsefesi, dil bilim, dil bilgisi konu ve kavramlarına yönelmişlerdir.⁷⁹

Dil öğretiminde anlamın önemli olduğu yalnızca yapı ve biçimle yetinilmemesi gerektiği 1960'larda özellikle vurgulanmaya başlanmıştır.⁸⁰ Daha sonra ilk kez 1826-1827 yıllarında “*Latin Dil Bilimi Üzerine Dersler*” adlı kitabı hazırlayan Alman dilcisi K. Reisig tarafından anlama ilişkin sorun ve konulara *semasiologie* başlığı altında yer verilmiştir. Reisig daha sonraları 1839'da yayımlanan “*Vorlesungen Über Lateinische Sprachwissenschaft*” adlı bu kitabında *semasiologie* terimini yunanca *semasia* (anlam) sözcüğünden türeterek ilk kez kullanmıştır. Onun attığı temeller 70 yıl sonra 1897'de Fransa'da M. Breal tarafından sağlamlaştırılarak “*Essai de Semantique*” (*Anlam Bilimi Denemesi*) eserinde alanı adlandıran *sémantique* terimiyle dil biliminde yeni bir çalışma alanının ortaya çıkmasını sağlamıştır ve bu kullanım yaygınlaşmıştır. Anlam incelemelerindeki en büyük gelişme ise Saussure'ün 20. yüzyıl başında yayımlanan “*Cours de Linguistique Générale*” (*Genel Dil Bilimi Dersleri*) eseriyle yaşanmış ve bu eserin ortaya koyduğu görüşler, dil incelemelerine ve anlam bilimine egemen olmuştur.⁸¹

Arap dil bilginlerinin de en çok önem verdiği temel konunun anlamın bilinmesi olduğu söylenebilir. Âlimler arasında gerçekleşen tartışmaların ve ilgili meselelerin odak noktası anlamın yapısı hususunda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda onların anlaştığı konu şudur. “Anlamlı olan her şey iyi ve makbul, anlamsız olan ve anlamı bozan her şey ise merduttur.”⁸² Yukarıda değinildiği üzere dilin var olması ile eşzamanlı olduğu düşüncesinden yola çıkarak, anlam bilimi çalışmaları dil çalışmalarıyla beraber başlamıştır denilebilir. Nitekim anlam bilimi modern gibi görünse de kadîm bir ilimdir.

⁷⁹ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Bilgi Yay., Ankara-2017, s. 22.

⁸⁰ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, Nobel Yay., Ankara-2018, s. 131.

⁸¹ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları*, s. 23.

⁸² Ebu'l-Abbás el-Muberrid, *el-Muktedâb*, thk. Muhammed Abdulhâlık Adîme, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut-tsz., s. 311.

Çünkü bir topluluğun dillerindeki sözlerin ne anlama geldiğini araştırmamış olması mümkün değildir.⁸³

Bu sebeple başlangıcından günümüze dil bilim araştırmaları kısaca değerlendirilirse Arap dil biliminin tarihi temellerinin Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde atıldığını söylemek mümkündür. Klasik tabakat kaynağının birçoğunda nahvin başlangıcı, Basra'da Hz. Ali'nin yönlendirmesi ile başlayıp katkılarıyla devam eden Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin (ö. 69/688) gramer çalışmalarına dayandırılmaktadır. Bu çalışmalara sebep olan etkenlerin başında siyasi ve beşeri coğrafyası fetihler yoluyla hızla büyüyen İslam toplumunda çeşitli dil ve kültürlerle mensup toplulukların etkisiyle Arap dilinde yanlış kullanımların yaygınlaşması gelir. Bu durum Araplar'ın dillerine etki ederek ciddi bozulmalara sebep olmuştur. Bundan daha önemlisi de Arap olmayan kişilerin Kuran-ı Kerim'in okuyuşlarında yaptıkları hatalar sebebiyle dini metinlerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda ciddi yanlışlar ortaya çıkmıştır. Bu durum İslam'ın geleceğine dair kaygılara yol açmıştır.⁸⁴ Bu kaygılar Arapça gramerinin bilimleşme sürecinin başlamasına sebep olmuştur. 8. yy. da Halil b. Ahmed ve öğrencisi Sibeveyhi gibi dilcilerin çalışmalarıyla dil belli kurallara bağlanarak yapısal bir bütün olarak görülmüştür. Basra, Kûfe ve Bağdat çevrelerinde oluşan dil mekteplerine mensup dilciler bir yandan Arap dilinin ses sistemi ve kelime yapısını tahlil ederken diğer yandan cümle yapısı seviyesindeki dil olgularını amil nazariyesi bakımında ayrıntılı olarak incelemiştir.⁸⁵

Bu dönemde başlayan tercüme faaliyetleriyle birlikte eski Yunan felsefe-mantık birikimi İslam coğrafyasına aktarılmış ve zamanla mevcut bilim zümrelerine felsefecî-

⁸³ el-Hâzîmî Ulyân b. Muhammed, "Arap Anlambilimi", *Bartın Üniv. İslami İlimler Fakültesi Der.*, çev. Tahsin Yurttaş, Bartın-2014, c. I, S. 2, s. 92. (Bu makale Mecelletu Câmiati Ummu'l-Kura li 'Ulûmi'sh-Şer'ıyyeti ve Âdâbihâ 2003, c. XV. S. 27 dergisinde "İlmü'd-Delâle 'inde'l-Arab başlıklı makalenin çevirisidir.)

⁸⁴ Abdullah Yıldırım, "Klasik Dönemde Dilbilimleri ve Edeb", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul-2017, I, 238.

⁸⁵ Taha Boyalık, "İslam Düşüncesinde Dil Felsefesinin Teşekkülü", *İslam Düşünce Atlası*, I, 248.

mantıkçılar da eklenmiştir.⁸⁶ Anlam bilimin Felsefe ve Mantıkla olan ilişkisi diğer ilim dallarına göre çok daha kuvvetlidir.⁸⁷ Çeşitli âlimler tarafından yapılan dil felsefesi, dil bilimi alanındaki çalışmalar ve ilmî tartışmalar bu dönem ve sonrasında zirveye ulaşmıştır. İslam felsefesi, İslam bilim tarihinde dil bilimi konularının tartışıldığı önemli bir alan haline gelmiştir. Özellikle Farâbî ve İbn Sinâ gibi filozofların eserlerinde dilin kökeni, adlandırma, dilin ontolojik yapısı, lafız-anlam ilişkisi gibi meseleler ele alınmıştır.⁸⁸ Bu yönüyle anlam bilimiyle ilgilenenler sadece dil bilimciler olmamıştır. Sözü geçen konular filozoflar ve psikologların da ilgisini çekmiştir. Bunun sonucunda anlam konusuna felsefî yaklaşım ile dil bilimsel yaklaşım arasında büyük bir örtüşme olmuştur.⁸⁹ Ancak daha sonra anlam bilimi, Felsefe alanından çıkarak dil biliminin içinde özel bir yer edinmeye başlamıştır.⁹⁰ Bu çalışmada ilgilenilen taraf dil biliminin incelediği anlam bilimidir. Anlam biliminin dilcilerin ilgi alanını diğerlerinden ayıran yönü hakkında bilgi verilecektir.

2.1.2. Anlam Bilim ve Konusu

Her ne kadar anlamın tanımı üzerinde uzlaşılammışsa da birçok bilgin anlam bilimini dilin anlam yönünü inceleyen bilim olarak tanımlamakta hemfikirdir.⁹¹ Bazı araştırmacılar “*Eğer biz anlamı dünya ile ilgisi bakımından ele alırsak bu durumda semantik bilimi, insan bilgisinin tamamını içermek zorunda kalacaktır.*” Düşüncesiyle yaklaşmış bu nedenle de dikkatlerini dil-içi anlam üzerine toplayarak bununla sınırlandırmışlardır.⁹²

Sözcüklerde, birleşik sözcüklerde, sözcelerde, cümlelerde oluşan ve oluşabilecek anlamın incelenmesiyle ilgili dil bilimi dalı olan anlam bilimi, sesle düşünce arasındaki

⁸⁶ Taha Boyalık, “İslam Düşüncesinde Dil Felsefesinin Teşekkülü”, *İslam Düşünce Atlası*, I, 249.

⁸⁷ Ahmed Muhtar, *İlmu'd-Delâle*, s. 15.

⁸⁸ Taha Boyalık, “İslam Düşüncesinde Dil Felsefesinin Teşekkülü”, *İslam Düşünce Atlası*, I, 249.

⁸⁹ F.R. Palmer, *Semantik; Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk, Fol Yay., Ankara-2020, s. 35.

⁹⁰ Ahmed Muhtar, *İlmu'd-Delâle*, s. 15.

⁹¹ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları*, s. 26.

⁹² Palmer, *Semantik*, s. 60.

ilgiyi araştırır, doğal diller içinde söylem düzeyindeki anlamlı terkipleri inceler. Kuralları yerleşmiş bir dilde anlamla ilgili olan her şey anlam biliminin alanına girer.⁹³ Anlam kavramının çok boyutluluğu nedeniyle değişik anlam kuramları ortaya çıkmıştır. Felsefe ağırlıklı anlam bilimi daha çok sözel simgelerin kaynağı ve bunların doğruluk ve mantıksal tutarlılık açısından geçerliği gibi⁹⁴ sözcüklerin dış dünyadaki nesnelere ilişkilerini incelerken⁹⁵ dil bilimsel anlam bilimi daha çok söz eylemlerle, konuşmacının fiziksel ve zihinsel çevresi, bağlam ilişkileri⁹⁶ ve sözcüklerin eş anlamlılık, zıt anlamlılık, üst anlamlılık gibi dil içi ilişkileri ile uğraşır.⁹⁷ Nitekim konumuz itibariyle bizi ilgilendiren bölüm olan dil bilimsel anlam bilimi, göstergenin gösterilen yanını ele alır, gösterenle gösterilen arasındaki bağıntıları, anlam düzleminde görülen değişimleri, dilsel yapıların içerik açısından ortaya çıkardıkları çeşitli sorunları inceler.⁹⁸ Anlam bilimi bugün çeşitli dallara ve türlere ayrılan dil biliminde son derece yaygın bir çalışma alanı görünümündedir.⁹⁹

Burada klasik Arap dil bilimcilerinin kullandıkları ve belli açılardan günümüzdeki dil bilimi terimiyle örtüşen fıkhu'l-luğa terimini açıklamakta fayda vardır. Bu kavramı eserine ad olarak vererek ilk kez kullanan İbn Fâris'tir. İbn Fâris *eş-Şâhibî fi Fıkhi'l-Luğa* adlı eserinde bu kavramı dilin sesbilim, morfoloji, sentaks, anlam bilimi ve biçim bilimi gibi bütün alanlarıyla ilgili konularını inceleyen bir bilim olarak kabul etmiş ve kitabını bu anlayış temeline göre telif etmiştir. İbn Fâris'in fıkhu'l-luğa terimine yüklenen anlam ile günümüz dil bilimi örtüşmektedir.¹⁰⁰ Anlam bilimine gelince anlam biliminin bütün bölümlerinin İslami literatürde var olduğu düşünülebilir. Semantik için linguistik semantik, lexical semantik, gramatikal semantik, tarihsel

⁹³ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 131.

⁹⁴ Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Ünv. Yay., İstanbul-2011, s. 28.

⁹⁵ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 131.

⁹⁶ Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 28.

⁹⁷ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 131.

⁹⁸ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul-2007, s. 18-19.

⁹⁹ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 131.

¹⁰⁰ Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, s. 56.

semantik ve felsefi semantik gibi sınıflandırmalar yapılmaktadır ki, bunların tamamının İslâm kültüründe mevcut olduğu görülmektedir. Örneğin, lexical semantik, kelimelerin sözlük anlamlarıyla ilgilenen semantik türü olup, kelimelerin anlam bakımından sınıflandırılmaya tabi tutulduğu semantik alandır. Anlamı kapalı kelimeler, eş anlamlı kelimeler, zıt anlamlı kelimeler, karşıt anlamlı kelimeler, fiiller, zarf ve edatların cümle içindeki görevleri bu tür semantiğin kapsamına girmektedir. Yani lexical semantik denilen sözlük semantiği Arap dilinde Garibü'l-Kur'ân, Kelimatü'l-Kur'ân, Elfâzü'l-Kur'ân, Ezdâdü'l-Kur'ân, el-Elfâzu'l-Müştereketü fi'l-Kur'ân gibi sözlük türü çalışmalar ile bu gruba dâhil olan çalışmalardır. Kur'ân'da Arapça olmayan kelimeleri veya muarreb (Arapçalaşmış) kelimeleri inceleyen alan ise tarihsel semantik sahasına girmektedir.¹⁰¹ Aynı zamanda ılmü'd-delâle kelimelerin ses değişimine bağlı anlam değişikliklerini (nebr/vurgu), cümle içinde aldığı anlamları (sözdizimi), sözlük anlamlarını (sözcükbirimi), mecâz anlamlarını (metafor) incelemektedir.¹⁰² Anlamın anlaşılması kullanımına ve onun alıcı tarafından bilinmesine bağlı olduğu için temel görev dile aittir. Müterâdif, lafzi müşterek, mütebâyin gibi lafızların anlamına ancak bir zahmet ve düşünce yoğunlaşması ile ulaşılabilir. Bunun için kapalı yerleri açıklamak, karışıklığı gidermek adına Arap âlimlerinin başlatmış olduğu ilmi hareket anlamın ortaya çıkması ve anlam biliminin kurulması hususlarında en üst düzey çabayı ifade etmektedir.¹⁰³

2.2. Anlam İlişkileri

2.2.1. Kelime ve Anlam

Kelimeler de tüm canlı varlıklar gibi türetilmelerinden sonra süreç içinde türlü değişiklikler geçirir. Bu değişiklik sonucu biçimsel ya da anlamsal yönden yeni boyutlar kazanır. Bu da kelimelerin anlam çerçevesini oluşturur. Kelimelerin çeşitli ilişkilerine

¹⁰¹Abdulkerim Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti", *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, c. XVII, S. 2, s. 111.

¹⁰² Emil Bedi' Yakup, *Mevsûâtü Ulûmu'l-Luğati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan-2006, VI, 523.

¹⁰³ el-Hâzimi Ulyân, "Arap Anlambilimi", *Bartın Üniv. İslami İlimler Fak. Der.*, c. I, S. 2, s. 96.

göre belli durumlar belirir. Bu durumlar sözcüklerin yeni anlamlar kazanmasına yardımcı olur.¹⁰⁴ Dil bizâtihi anlamın kendisidir. Zira her kelimenin birçok anlamı vardır. Bu anlamlar az veya çok birbirleriyle ilişkilidir. Bir ifadeyi dile getirildiğinde bütün bu farklı anlamlar yok olarak, zayıflayarak veya buharlaşarak tek bir anlama gelir. Dil bu nedenle sonsuz anlamlar imkânıdır.¹⁰⁵

Bir kelimenin genel olarak iki çeşit anlamı vardır; kelimenin tek başına sözcük anlamı ve cümle içindeki diğer öğelerle ilişkisinden doğan bağlamsal anlamı. Diğer bir ifadeyle kelimenin bir sözlüksel anlamı bir de pragmatik (iletişim sırasındaki duruma bağlı) anlamı vardır. Buna göre her kelimenin bir temel anlamı bir de bağlamsal anlamı vardır. Ancak her kullanımda anlamı bağlam belirler. Nitekim her kelime bağlamıyla güçlü bir ilişki içindedir ve anlamını da büyük oranda ondan alır. Hatta belli bir durumda kelimenin yalnızca bir tek anlamı vardır; o da sadece bağlamsal anlamıdır.¹⁰⁶ Zira anlam bir sözcükle sınırlı değildir. En temel birimi sözcüktür ancak anlam metne kadar yayılır.¹⁰⁷ Sözün anlamı ise ancak o söz tamamen duyulunca anlaşılır.¹⁰⁸ Wittgenstein'in bu konudaki “*Bir kelimenin anlamını arama! Onun kullanımına bak.*”¹⁰⁹ sözü yine kelimenin bağlam içindeki yerine işaret etmektedir.

Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *Delâilu'l-İ'câz* adlı eserinde lafız-anlam ilişkisine lafızların anlam değerinin içinde bulunduğu cümleyle ölçülebileceğine dair görüşleri bu konuda etkileyici olacaktır.

“*Şüphe götürmez bir kesinlikle ortaya çıkmıştır ki salt lafız olmak ve bağımsız (cümle içinde kullanılmayan) bir kelime olmak açısından lafızlar arasında üstünlük yoktur. Üstün olmanın ve olmamanın ölçüsü bir lafzın anlamının kendisini izleyen diğer*

¹⁰⁴ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 151.

¹⁰⁵ Gökhan Yavuz Demir, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, Pinhan Yay. İstanbul-2018. s. 155.

¹⁰⁶ Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 77.

¹⁰⁷ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 190.

¹⁰⁸ Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, çev. Vural Ülkü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara-2018, s. 81.

¹⁰⁹ Palmer, *Semantik*, s. 55.

lafızların anlamıyla uyumlu olup olmaması vb. hususlardır ve bunun lafzın kendisi ile hiç alakası yoktur. Hûd Suresinde yer alan ““Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu” denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdî’ye oturdu ve “Zalimler topluluğu, Allah’ın rahmetinden uzak olsun!” denildi.”¹¹⁰ ayeti üzerinde düşünül­düğü zaman i‘câz fark edilir ve kulak duyduğu şeye hayran kalır. Bu üstünlük kelimelerin yan yana dizilişinden kaynaklanır. Ayetteki kelimeler arasında diğerlerinden ayrılıp tek başına bırakıldığında bütün içinde taşıdığı fesâhati aynen koruyacak bir kelime görüyor musun? Örneğin “yut” kelimesini al öncesine ve sonrasına bakmaksızın düşün.”¹¹¹

Palmer ise kelime-anlam konusunda genel olarak daha alışılmamış bir fikir yapısı sunsa da yukarıda belirtilenlerden çok uzaklaştığı söylenilemez. Ona göre bir kelimenin anlamının olduğunu söylemek insanların ayaklarının olduğu ya da ağaçların yapraklarının olduğunu söylemekle eşdeğer değildir. Nitekim bir kelimenin anlamının bulunması pratikte herkesçe bilinir. Bir kelimenin anlamını bilmek onu yerli yerince kullanabilmek, cümleler kurmak, onu başkalarına aktarmak için işe yarayabilir. Fakat bundan kelimenin anlamı diye bir varlığın bulunduğu şeklinde bir sonuç çıkmaz. Bir kelimenin bir şey ifade etmesi bir bakıma yolda bulunan bir işaret veya levhanın bir yer ya da yöne işaret etmesi kavramına benzemektedir. Ancak kelimelerin ifade ettikleri şeyin ne olduğunu sormak işaret veya levhanın işaret ettiği şeyin ne olduğunu sormak gibi anlamsızdır. Yani, genel anlamda kelimelerin ne ifade ettiğini sormak anlamsızdır. Sadece “Şu kelimenin anlamı nedir?” ve “Şu işaret veya levha neye işaret eder?” sorularını sormak anlamlıdır.¹¹²

Sonuç olarak dil bilginlerinin görüşlerini genel bir şekilde değerlendirildiğinde kelimenin çoğu zaman tek başına bir anlam ifade etmediğini onların ancak içinde buldukları bağlam ile anlamlandırabileceği söylenebilir. Zira bir sözcüğün tek başına anlamı sözlükte verilen tanımı ya da açıklamasıyla sınırlıdır. Sözcüğün anlamını ya da

¹¹⁰ Hud 11/44.

¹¹¹ Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilu’l-İ‘câz*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul-2015, s. 52.

¹¹² Palmer, *Semantik*, s. 54.

değişik anlamlarını vermek isteyen iyi sözlükler onu bir cümle ya da cümleler içinde kullanır. Örneğin; Treni kaçır-, aklımı kaçır-, altına kaçır-, çorabını kaçır-, yemeği fazla kaçır- vb.¹¹³

Kelime ve anlam ilişkisi birçok dil bilimi konusunu¹¹⁴ aynı anda ilgilendiren bir konudur. İlerde de yer yer bu konuya değinilecektir. Burada mesele hakkında genel bir fikir sahibi olunması için çok ayrıntıya girmeden ana fikir verilmekle yetinilmektedir.

2.2.2. Kelimeler Arası Anlam İlişkileri

Bu bölümde kelimelerin uğradığı anlam değişiklikleri, nedenleri, kelimelerin anlam durumlarına göre dâhil oldukları sınıflandırmalar üzerinde durulacaktır. Eski Arap dilcileri Arapça'da bulunan kelimelerin manaları ve yazılışları üzerinde düşünmüşler ve bunları bir takım kısımlara ayırmışlardır. Sîbeveyhi ve Kutrub kelime/kelamı şu şekilde kısımlandırmıştır.

1- Lafzı ve manası farklı olan kelimeler (mütebâyin). Bu sınıfa dâhil olan kelimeler sayı itibariyle diğerlerinden çok fazladır.

2- Lafzı farklı manası aynı olan kelimeler (müterâdif).

3- Lafzı iki veya daha çok anlamlı kelimeler (müşterek). Bu tür kelimeler içerisinde ezdâd kelimeler de bulunmaktadır.¹¹⁵

Ebu Bekr İbnü'l-Enbârî kelimeleri, zıt anlamlı, lafzı ve anlamı farklı, lafzı farklı anlamı aynı kelimeler olarak üçe ayırır. Ezdâd anlamlı kelimelerin, lafzı aynı anlamları farklı kelimeler gurubundan ayrı olduğunu açık bir şekilde Ebû Tayyib el-Luğavî belirtmiştir. Daha sonra bu ayrılık İbn Fâris'in taksiminde de görülmektedir. O, ezdâd

¹¹³ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 192.

¹¹⁴ Bkz. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, “Sözcükbilim”, “Sözlükbilim”, “Sözdizimi”, “Adbilim”, “Kavram”, “Göstergebilim” konuları.

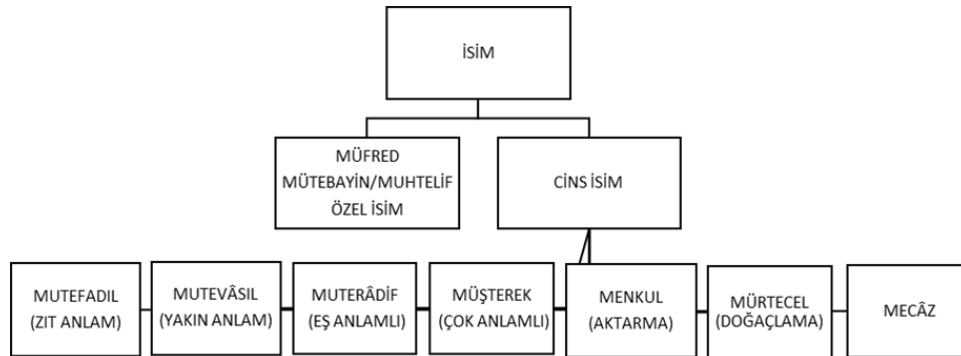
¹¹⁵ Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hâneçî, Kahire-1988, I, 24.

kelimeleri ayrı bir kısımda zikrederek kelamı yedi kısma ayırır; böylece eski taksime yenilik getirmiş olur.

- 1- Lafzı ve manası değişik kelimeler.
- 2- Lafzı değişik manası aynı olan kelimeler
- 3- Lafzı bir manası değişik kelimeler
- 4- Lafzı aynı manası zıt kelimeler.
- 5- Lafzı ve manası yakın kelimeler
- 6- Lafzı değişik manası yakın kelimeler.
- 7- Lafzı birbirine yakın anlamları değişik kelimeler.¹¹⁶

Kelimelerin sınıflandırılması konusunda geleneksel tasnif modeli şu şekilde şemalaştırılabilir.

Tablo 1:¹¹⁷ Anlamlarına Göre Kelimeler

¹¹⁶ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *eş-Şâhibî fi Fıkhî'l-Luğa*, thk. Muhammed Ali Beydûn, Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-1997, s. 60, Muharrem Çelebi, "Arapça'da Ezdâd Meselesi", *Dokuz Eylül Ünv. İlahiyat Fak. Der.*, İzmir-1987, IV, 40-41.

¹¹⁷ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, Grafiker Yay., Ankara-2015, s. 195.

Doğan Aksan'ın daha önce belirtilen sınıflandırmasından ve verilen geleneksel tasnif modellerinden ortak bir şekilde yararlanarak kelimeler anlam gruplarına göre sırasıyla incelenecektir.

2.2.2.1. Temel Anlam

Bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama temel anlam denir.¹¹⁸ Yani başlangıçta tek gereksinimden tek anlamlı sözcük türetilir. Bu sözcük aracılığıyla anlatım bulan bu ilk ve en eski kavram sözcüğün temel anlamıdır. Başka bir deyişle temel anlam sözcüklerin ilk oluştukları dönemde gösterdikleri kavramdır.¹¹⁹ Arapça'da el-ma'na'l-esâsî, el-ma'na'l-evvelî, el-ma'na'l-merkezî, el-ma'na't-tasavvurî, el-ma'na'l-mefhûmî, el-ma'na'l-idrâkî ibareleriyle karşılık bulmuştur.¹²⁰

Temel anlam konusunun Belâgat ilminde ele alındığı konu başlığı *hakikattir*. Hakiki anlam, herhangi bir dilde başlangıçta konulduğu (vaz' olunduğu) anlam için kullanılan kelimenin delâlet ettiği anlamdır.¹²¹ Temel anlam olarak belirlenen anlam türü, kelimenin ilk kullanımında bir simge-gönderge ilişkisiyle dış dünyadaki nesnelere, konu ve kavramları dile yansıtan, tecrübeye ve mantığa uygun özellikleri bulunan dile özgü bir birimdir.¹²²

Tarihsel anlam bilimi çalışmaları, kelimenin ilk anlamının şu anda taşıdığı anlamlardan hangisi olduğunu belirlemeyi amaçlamaktadır. Ancak kelimenin ilk anlamının tespiti çoğu kelime için söz konusu olsa bile bazı kelimelerin ilk konulduğu zamandaki (vaz'î) anlamının hangisi olduğu hususunda tatmin edici bir sonuca ulaşılması imkân dâhilinde görülmemektedir. Zira kelimenin ilk anlamının, çeşitli

¹¹⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 180.

¹¹⁹ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 152.

¹²⁰ Ahmed Muhtar, *İlmü'd-Delâle*, s. 36., Kadir Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, Ravza Yay, İstanbul-2008, s. 111. (Sözlüksel, göndergesel, düz, kavramsal, ana anlam da yine temel anlam yerine kullanılan kelimelerdir. Bkz. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 182.)

¹²¹ Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 78.

¹²² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 182.

sebeplerle tamamen kaybolması durumunda temel anlama ulaşılması mümkün değildir.¹²³

2.2.2.2. Yan Anlam

Arapçada karşılığı el-ma‘na‘l-idâfi, el-ma‘na‘l-‘araği, el-ma‘na‘l-ğânevî, el-ma‘na‘l-teđammunî¹²⁴ olan yan anlam belli bir ses bileşiminin, sözcüğün temel anlamının yanı sıra edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavram anlamına gelir.¹²⁵ Her gereksinim duyulduğunda yeni bir sözcük türetilmez. Bazı durumlarda daha önce var olan sözcüklere yeni anlamlar yüklenir. Böylece başlangıçta tek anlamı (temel anlam) olan sözcükler zamanla yeni anlamlar kazanırlar. Süreç içinde türlü kullanımlar sonucu sözcüklerin kazandıkları bu anlamlar onların yan anlamlarını oluşturur.¹²⁶

Bir sözcüğün sürekli anlamsal öğelerine ya da temel anlamına kullanım sırasında katılan ve bildirişenlerin tümünce algılanmayan ikincil kavramlara, imgelere, öznel izlenimlere vb. ilişkin olan duygusal, coşkusal, ikinci anlam, çağrışımsal değerlerine yan anlam denir. Yan anlam mutlaka bir benzerlikle temel anlama bağlıdır.¹²⁷ Temel/Hakiki anlamın yanında kazandığı yeni anlamla oluşan yan anlam, temel anlam gibi sabit değildir. Zaman, mekân, tecrübe, sosyal ve kültürel şartların değişimiyle farklılık gösterebilir. Yani yan anlam o dili kullanan herkes için uzlaşılabilir bir anlam değildir. Örneğin, hurma kelimesinin Arap yarımadası insanı için Beyrut, Halep veya İskenderiye’de yaşayanların anlayamayacakları çağrışımları vardır.¹²⁸ Lehçe sebebiyle yan anlam kazanımına örnek olarak Mehmet Hakkı Suçin’in aşağıdaki metin çeviri çalışması istifade sağlayacaktır.

¹²³ Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 79.

¹²⁴ Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu‘d-Delâle*, s. 37.

¹²⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 182.

¹²⁶ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 152.

¹²⁷ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 152.

¹²⁸ Kadir Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, s. 113.

نَظَرَ الْمُعَلِّمَ إِلَى صَبِيٍّ فِي قَلْبٍ. سَأَلَهُ ثَانِيًا عَنْ مَوْعِدِ قُدُومِ الرِّبُونِ وَ لَمْ يَجِدْ الصَّبِيَّ مَا يَقُولُهُ غَيْرَ تَرْدِيدٍ مَا قَالَهُ مِنْ قَبْلِ وَ إِنْ كَانَ قَدْ أَزْدَفَهُ هَذِهِ الْمَرَّةَ رُبَّمَا بِسَبَبِ الْخَوْفِ بِكَلِمَةِ "تَقْرِيْبًا"

Usta merak içinde çırağına bakarak ona müşterinin ne zaman geleceğini sordu. Çocuk önceki cevabını tekrarlamaktan başka diyecek söz bulamadı. Ancak bu kez belki de korkudan “galiba” sözcüğünü ekledi.

Metinde geçen الْمُعَلِّمُ ve الصَّبِيُّ sözcükleri klasik Arapça kökenlidir. Birincisi “öğretmen” ikincisi “çocuk” anlamındadır. Fakat bu metinde bu sözcükler Mısır lehçesinin anlamsal özelliklerini taşımaktadır. Buna göre المعلم “zanaat ustası” الصَّبِيَّ “çırak” anlamında kullanılmıştır. Metinde yer alan تقريبا sözcüğü modern standart Arapçada “yaklaşık olarak” anlamını ifade etmektedir. Fakat metinde sözcük Mısır lehçesindeki “galiba” anlamıyla kullanılmıştır.¹²⁹

Bunun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Örneğin, “kadın” (امرأة) kelimesi temel anlamı itibariyle ergenlik çağına girmiş dişi bir insanı tanımlar. Ancak aynı kelime çeşitli etkenler sonucu toplumdan topluma, kültürden kültüre değişip yan anlam kazanarak geveze, iyi yemek pişiren, çok ağlayan, çok şefkatli gibi anlamları yansıtır duruma da gelmiştir. Koyun kelimesinin uysal, fare kelimesinin korkak yan anlamlarının olması da bunlara örnek verilebilir.¹³⁰

Her dilde yan anlamların genellikle şu dört doğrultuda kelimelere eklendiği görülmektedir.¹³¹

¹²⁹ Mehmet Hakkı Suçin, *Öteki Dilde Var Olmak*, Say Yay., Ankara-2013, s. 71-72. (Bu çalışma çok anlamlılık başlığı altında da değerlendirilebilir.)

¹³⁰ Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu’ d-Delâle*, s. 37. (Bu kelimeler aynı zamanda mecâza da örnek verilebilir.)

¹³¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 180.

a-) Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi; *Diş* kelimesinin “*turağın dişi*” tamlamasında kullanılması buna örnek gösterilebilir.

b-) Somut anlama yeni soyut anlamlar eklenmesi; “Büyük işler sağlam *temellere* dayanmalı.” *Temel* sözcüğünün ilk anlamı “bir yapının dip duvarı” iken bu örnekte “bir şeyin gelişmesi için gerekli ilk öğeler” anlamında kullanılmıştır.

c-) Soyut anlama yeni somut anlamlar eklenmesi; Soyut anlamlı olan *doğru* sözcüğü zamanla “iki nokta arasındaki en kısa çizgi” gibi somut bir anlam kazanmıştır.¹³²

d-) Soyut anlama yeni soyut anlamlar eklenmesi; “*açlık*” kelimesinin *kıtlık* anlamında kullanılması örnek verilebilir.¹³³

Yan anlamların kazanılışında çeşitli etkenler vardır. Bunlar istiâreler (aktarmalar) ve teşbih (benzetmeler)dir. Söz sanatı da sayılan birtakım anlam olaylarından olan aktarmalar aynı zamanda çok anlamlılığın da sebeplerindedir.¹³⁴ Bir kelimenin zamanla kazandığı yan anlamlar onun çok anlamlılık vasfını kazanması açısından önemli bir konuma sahiptir. Ancak bu, her yan anlamı olan kelimenin çok anlamlılık kazanacağı anlamına gelmez. Çünkü bir kelimenin çok anlamlılık vasfını kazanabilmesi için aynı dili konuşanlar tarafından birden fazla anlama büyük ölçüde eşit denebilecek oranda delâlet edecek şekilde kullanılmalıdır. Yoksa bütün yan anlama sahip kelimelerin çok anlamlılık vasfını kazandığını söylenmiş olunur ki bu hem dildeki çok anlamlılık olgusuyla hem de genel olarak dil gerçekliğiyle bağdaşmamaktadır. Zira yan anlamlara sahip olan birçok kelime daima çok anlamlılık vasfını kazanmamaktadır.¹³⁵

¹³² Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 152.

¹³³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 186.

¹³⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 184.

¹³⁵ Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 86.

2.2.2.3. Zıt/ Karşıt/ Ters Anlamlılık

Anlamları birbiriyle çelişen, birbirine aykırı olan sözcüklere “uzak anlamlı sözcükler” denir. Bu çelişme, bu aykırılık zıtlık derecesinde ise o zaman bu sözcükler zıt anlamlıdır.¹³⁶ Karşıtanlamlılık, sözlüğün anlamsal yapısını kuran başlıca olgulardandır. Karşıt anlamlılık ve içerdiği türler, değişik yaklaşım çerçevelerinde ele alınmıştır. Genellikle ikili karşıt anlamlılık olgularıyla (ölü/diri) çeşitli ara basamaklar içeren karşıt anlamlılık olguları birbirinden ayrılır (sıcak/ılık/ serin/soğuk). Bir başka ayırım da, bütünleyici (evli/bekâr), karşılıklılık (evrişiklik) içeren (satmak/ almak) ve yalnızca karşıtlık anlatan (büyük/küçük) karşıt anlamlılık olgularına ilişkindir. Karşıt anlamlılık ilişkisi içindeki öğeler, ortak bir anlam eksenini ve karşıt anlambirimcikler sunar.¹³⁷ Zıt anlamlı kelimelerin bir başka sınıflandırılması da yön gösteren (sağ/sol), dereceli (sıcak/ılık/serin/soğuk, açık/aralık/kapalı) ilişkişel (almak/satmak), ikili (canlı/ölü), kutupsal (alçak/yüksek), biçimsel ilişkişel (sorumluluk/sorumsuzluk, paralı/parasız) şeklindedir.¹³⁸

Zıt anlamlılık genelde eş anlamlılığın zıddı olarak düşünülür fakat bu ikisinin statüleri birbirinden çok farklıdır. Zira dillerin gerçek eş anlamlılara gerçekte ihtiyacı yoktur zira gerçek eş anlamlıların bulunup bulunmadığı bile şüphelidir. Fakat zıt anlamlılık, dilin normal ve oldukça da doğal bir özelliğidir; dolayısıyla oldukça tam ve net bir şekilde tanımlanabilir.¹³⁹

Zıt anlamlılık daha çok eylem bildiren sözcüklerde ve sıfatlarda olur (inmek/çıkmaq, almak/vermek, güzel/çirkin, çalışkan/tembel). Ama bütün eylem ve sıfatların karşıt anlamlıları olmayabilir. “Kara” kelimesinin karşıt anlamlısı “ak”tır. Fakat “sarı” sözcüğünün karşıt anlamlısı yoktur. Çünkü “sarı” en açık ya da en koyu

¹³⁶ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 158.

¹³⁷ Berke Vardar, “Karşıtanlamlılık”, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 130-131.

¹³⁸ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları*, s. 103-104.

¹³⁹ Palmer, *Semantik*, s. 123.

renklerden biri değildir.¹⁴⁰ Ebû Tayyib el-Luğavî (351/962) ise, bir şeyin zıddının onu olumsuz yapan şey olduğunu belirtir. Beyaz ve siyah ile cömertlik ve cimrilik, kahramanlık ve korkaklığı örnek olarak veren Ebû Tayyib el-Luğavî, manada ihtilafın kuvvet ve cehâlet kelimelerinde olduğu gibi zıtlık olmadığını, kuvvetin zıddının zayıflık ve cehâletin zıddının ilim olduğunu, her iki zıt şeyin farklı, her farklı olanın da zıt olabileceğini ifade eder. Bu durumda her farklı olan zıt anlamlı değildir.¹⁴¹

Arapça'da zıt anlamlı kelimeler için tedâd, zıt¹⁴², muḍad, mütedâd¹⁴³, mütefâdıl¹⁴⁴ nekîd¹⁴⁵ kavramları kullanılır. Yukarıdaki sınıflamalar Arap dili için de geçerlidir. İçlerinden dereceli zıt anlama örnek olarak Arapça'dan (غَالٍ / سَاخِنٌ / حَارٌّ / دَافِيٌّ / مُعْتَدِّلٌ / بَارِدٌ) (donmuş/sert-keskin/soğuk/ılık/ısınmış/sıcak/hararetli/kaynar) kelime grubu verilebilir.¹⁴⁶

Burada söz konusu olan zıt anlamlı kelimelerle ileride ele alınacak olan ezdâd türünün karıştırılmaması gerekir.

2.2.2.4. Çok Anlamlılık

Bir sözcüğün temel anlamını yitirmeden çeşitli yollardan temel anlamıyla ilişkili olan yeni kavramlar anlatması, bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği bir birimin birçok anlam içerme durumudur.¹⁴⁷ Çok anlamlılık dilde ancak belli eğilimlerle değişik kullanımların yerleşmesi sonucunda bir sözcüğün değişik anlamlarını yansıtır.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 159.

¹⁴¹ Ebu Tayyib el-Luğavî, *Kitâbü'l-Ezdâd fî Kelâmi'l-'Arab*, Matbû'âtü'l-Mecma'îl-İlmî-el-'Arabî, Şam-1923, I, 2.

¹⁴² Halîl b. Ahmed, “ضد”, *Kitâbu'l-'Ayn*, VII, 6.

¹⁴³ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 42.

¹⁴⁴ es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut-1998, I, 292.

¹⁴⁵ İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, 232.

¹⁴⁶ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 43.

¹⁴⁷ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 159, Âl Yâsin, *el-Ezdâd fî'l-Luğa*, s. 46.

¹⁴⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 119.

En genel anlamıyla çok anlamlılık kimi kelimelerin birden çok anlama sahip olması ve birden fazla şekilde anlaşılabilme durumudur.¹⁴⁹ Dil bir anlamlar labirentidir. Her kelimenin birden fazla anlamı vardır. Bu farklı anlamlar kelimenin cümle içindeki konumuna göre tek bir anlamını öne çıkararak diğer anlamlarını gizler ve ortaya cümlenin anlamı çıkar. Dilin mucizesi, sonsuz anlamlar imkânını içinde taşımasıdır.¹⁵⁰ Çok anlamlılıkta (yan anlamlar açıklanırken belirtildiği gibi) gösterge temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmaktadır. Zaman içinde bunlar unutulduğu gibi yeni yan anlamlarla daha da zenginleşebilir.¹⁵¹ Çok anlamlılık yanlış anlaşılmalara ve istenmeyen neticelere sebep olabilir; fakat kelime oyunları, yaratıcılık ve şairanelik için idealdir.¹⁵² Zira dil makine değildir; dildeki kelimeler saydam ve sınırlandırılmış tek-anlam içine sıkıştırılmayı reddeder. Dil organizmadır; bu sebeple kelimeye sinmiş olan çok anlamlılık dilin eksikliği değil tam tersine dilin ifade gücünü artıran olumlu bir unsurdur.¹⁵³ Bir sözcüğün ne denli çok anlam kazanabildiğine bir örnek olması bakımından ilk anlamı “içeriden dışarıya gitmek” olan “çıkmaq” sözcüğünün değişik anlamları aşağıda verilmiştir.

Bu süttten çok miktarda yağ çıkar. (elde edilmek, sağlanmak)

Hukuk fakültesinden çıkınca hemen avukatlığa başlamış. (mezun olmak)

Son girdiği işten de kısa bir süre sonra çıktı. (ayrılmak)

Bu dairede işler kolay çıkmaz. (yapılmak, yürütmek)

Sekizden üç çıkarsa beş kalır. (eksilmek)¹⁵⁴

¹⁴⁹ Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 87.

¹⁵⁰ Gökhan Yavuz Demir, *Dilin Belirsizliği*, s. 62.

¹⁵¹ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları*, s. 90, es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 292.

¹⁵² M. Akif Duman, *Dilde Belirsizlik ve Eş Anlamlılık*, Litera Yay., İstanbul-2015, s. 74.

¹⁵³ Gökhan Yavuz Demir, *Dilin Belirsizliği*, s. 47.

¹⁵⁴ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 159.

Arap dilinde bu olgudan iştirâk-i lafzî/teaddudu'l-ma'nâ bu olguyu ifade eden kelimelerden ise *müşterek lafızlar* olarak bahsedilmektedir.¹⁵⁵ Müşterek, müterâdifin aksi olarak kabul edilir.¹⁵⁶ Tefsir Usulü ve Ulûmü'l-Kur'an bağlamında ise bu olgu Kur'an'da aynı lafzın farklı yerlerde değişik mânalarda kullanılmasını inceleyen *vucûh*¹⁵⁷ bazen de *eşbâh* ve *nezâir* kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁵⁸ Dilcilerin geneli *eşbâh* ve *nezâir* kelimeleri arasında önemli bir anlam farkı olmadığını söyleseler de es-Suyûtî bu iki kelime arasındaki anlam farkına işaret eder. Ona göre aralarında birçok benzerlik bulunan şeyler *eşbâh* kavramı ile sadece bir veya birkaç yönden benzeyen şeyler ise *nezâir* ile ifade edilir.¹⁵⁹ Bazı eserlerde *nezâir*in Kur'an'daki eş anlamlı lafızlar için de kullanıldığı görülmektedir (cehennem, nâr, sakar, hutame, cahîm) aynı mânayı ifade etmesi gibi. Ancak *vucûh* ve *nezâir* literatüründe eş anlamlı kelimelere ait örneklere rastlanmadığı için bu yaklaşım isabetli görülmemiştir; belki sadece *nezâir*in lugat anlamıyla böyle bir tanımdan söz edilebilir.¹⁶⁰ Bilindiği kadarıyla *müşterek* lafızlardan açıkça ilk bahseden kişi meşhur Arap dil bilimcisi Sîbeveyhi'dir. Sîbeveyhi, lafzı ve manası değişik olan kelimeler, lafzı ayrı manası bir olan kelimeler, lafzı iki veya daha çok anlamlı kelimeler(*müşterek*) olmak üzere kelâmı üçe ayırmıştır. Daha sonra *müşterek* lafızlara *bulmak*, *istemek*, *sevmek*, *kızmak* anlamlarına gelen و جاذ lafzını örnek vermiş bu tür *müşterek* kelimelerin Arap dilinde çok olduğundan bahsetmiştir.¹⁶¹ Sîbeveyhi'nin lafzı *müştereke* dair bu tanımından onun eş adlılığı kastettiği anlaşılmaktadır. Zira iki farklı anlam için iki farklı lafzın birlik oluşturması sadece farklı

¹⁵⁵ Ahmed Muhtar Ömer, *'Ilmu'd-Delâle*, s. 147, Ömer Acar, Çokanlamlılık-Eşadlılık İkileminde İştirâk-i Lâfzî, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der., Ankara-2010, c. LI, S. 2, s. 241.

¹⁵⁶ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 245.

¹⁵⁷ Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî *ez-Zebîdî*, “و جاذ”, *Tâcü'l- 'Arûs min Cevâhiri'l- Kâmûs*, Dârü'l-Hidâye, Kahire- 1888, XXXVI, 535.

¹⁵⁸ Ahmed Muhtar Ömer, *'Ilmu'd-Delâle*, s. 147, M. Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *DİA*, İstanbul-2013, XLIII, 141.

¹⁵⁹ Mustafa Baktır, “el-Eşbâh ve'n-Nezâir”, *DİA*, İstanbul-1991, XI, 456, Halil İbrahim Kocabıyık, *es-Suyûtî Ve "Kitâbü'l-Eşbâh ve'n-Nezâir fi Nahv" İsimli Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta-2013, s. 22.

¹⁶⁰ M. Suat Mertoğlu “Vücûh ve Nezâir” *DİA*, XLIII, 141.

¹⁶¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, s. 24.

kelimelerin zahiren bir ve aynı imiş gibi gözükmesini ifade etmektedir.¹⁶² Erken dönem dil bilimcileri bir kelimenin müşterek olabilmesi için bir kaç anlam taşımamasını her hangi bir şartı olmaksızın yeterli bulmuştur. Bu sebeple eş adlılık, ezdâd, mecâz çoğu zaman müşterek olarak değerlendirilmiştir.¹⁶³ Sîbeveyhi'den iki asır sonra yaşayan İbn Fâris (ö.395/1004) tanımını “bir kelimenin iki veya daha fazla anlama delâlet etmesidir.” olarak yaptığı müşterek lafzı kelamın kısımları arasında göstermiştir.¹⁶⁴

İletişim etkinliği açısından ele alındığında her bir kelimenin yalnızca bir anlamı bulunması gerekmektedir. Yani her gösterilenin karşısında yalnızca bir gösterenin olması gerekir. Ancak başlangıçta tek bir anlamı göstermesi için konulan kelimeler değişik etkenler sonucu zaman içinde başka anlamları da gösterir duruma gelebilmektedir.¹⁶⁵ Dolayısıyla bu, çok anlamlılık hususunda birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Tartışma, önce bu tür lafızların dilde olup olmadığı noktasından başlamış, daha sonra bunun sebepleri ve kapsamı gibi meselelere kadar uzanmıştır.¹⁶⁶ İştirâkın dilde var olduğunu kabul eden âlimlerin başında Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ebû Ubeyde, Seâlibî, Müberrid gibi önemli dil âlimleri gelmektedir. Onlar iştirâkın varlığına delil olarak, ayetleri hadisleri ve şiirleri getirmişlerdir.¹⁶⁷ İbn Cinnî müşterekin harflerde dahi olduğunu savunarak م harfinin hem *istifham* hem de ب (bilakis) anlamına gelmesini örnek vermiştir.¹⁶⁸ İştirâkı reddedenlerin başında ise İbn Dürüsteveyh gelir. Ona göre lafız bir anlama delâlet olması sebebiyle söylenir.¹⁶⁹ Eğer söylenen lafızla hangi anlamının kastedildiği anlaşılıyorsa bu dilde karışıklığa sebep olur böylelikle

¹⁶² Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 91.

¹⁶³ Muhammed Nureddin el-Müneccid, *el-İştirâkü'l-lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*, Dâru'l-Fikr, Şam-1999, s. 30.

¹⁶⁴ İbn Fâris el-Kazvîni, *eş-Şâhibî fi Fıkhi'l-Luğa*, s. 207.

¹⁶⁵ Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 87, es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 34.

¹⁶⁶ Ömer Acar, “İştirâk-i Lâfzî”, *Ankara Ünv. İlahiyat Fak. Der.*, c. LI, S. 2, s. 246.

¹⁶⁷ el-Müneccid, *el-İştirâkü'l-Lafzî*, s. 31.

¹⁶⁸ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Haşâ'îş*, el-Heyetü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, tsz, II, 95.

¹⁶⁹ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 311.

iletişim aracı olan dil iletişimsizliğin aracı haline gelir.¹⁷⁰ Ebu Hilâl el-Askerî de bu görüşü destekleyen fikrini eserinin mukaddimesinde şu sözlerle belirtmiştir.

“İbarelerin ve isimlerin farklılıklarının anlam farklılığını gerektiğine dair delil şudur; isim, işaret yoluyla anlama delâlet eden bir kelimedir. Bir şeye bir kez işaret edilmesi durumunda o şey anlaşılır. Aynı şeye ikinci ve üçüncü kez işaret etmenin bir anlamı yoktur. Dili vaz‘ eden dildeki herhangi bir anlam karışıklığına yer vermeyen bir hikmet sahibidir.”¹⁷¹

İştirak konusundaki tartışma genel anlamıyla iki anlamın aynı mı yoksa farklı mı olduğu açık ve net bir şekilde ayırt edilememesinden ve dolayısıyla da bir kelimenin kaç anlama sahip olduğu tam olarak belirlenememesinden kaynaklanır. Çünkü bir anlamın sınırları çizilmek suretiyle onun diğer anlamlardan ayırt edilmesi hemen kolayca gerçekleştirilebilir bir iş değildir.¹⁷² Çok anlamlı bir kelimenin temel anlamını esas alarak her geçtiği yerde aynı manaya çekme girişimi nasıl ki bir anlama problemi doğuracak ise kelimenin taşıdığı manaların hepsine her kullanımda delâlet edebileceğini söylemek de anlama problemlerine neden oluşturacak husustur. Çünkü bu durumda da mezkûr kelime aslında çok anlam taşıyor olsa da hiçbir manaya delâlet etmiyor olacaktır.¹⁷³ Bir kelimenin farklı vaz‘larla farklı anlamları göstermesi demek müşterek lafızların anlamlarından her birisinin hakikat olduğunu söylemek anlamına gelir.¹⁷⁴ Dolayısıyla müşterek bir kelimenin birden fazla anlama hakikat yönüyle delâlet etmesi

¹⁷⁰ el-Müneccid, *el-İştirâkü'l-Lafzî*, s. 33.

¹⁷¹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Arap Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, çev. Veysel Akdoğan, İşaret Yay., İstanbul-2017, s. 5.

¹⁷² Palmer, *Semantik*, s. 104.

¹⁷³ Sabri Türkmen, “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur'anı Kerim”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara-2010, c. XLVI, S. 2, s. 83.

¹⁷⁴ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. El-Hüseyn, *el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1971, I, 96.

onu mecazdan ayıran özelliklerden biridir. Çünkü mecaz anlamına bir karine ile delâlet ederken bu tanıma göre müşterek kelime delâlet ettiği anlama karine ile delâlet etmez.¹⁷⁵

Çok anlamlılığın ortaya çıkış sebepleri büyük ölçüde yan anlam, ezdâd ile örtüşmektedir. Ezdâd kelimelerin ortaya çıkış sebeplerinde farklı olarak tesâhubu'z-zîhn ve ziyâdetu'l-kuvveti't-ta'biriyeye sebepleri vardır. Ortaya çıkış sebeplerine ve hakkında yapılan tartışmalara ezdâd konusunda ayrıntılı olarak değinileceği için burada bu kadarıyla yetinilecektir.

Genel olarak verilen bu bilgilerden sonra çok anlamlı kelimelerin yapıları göz önünde bulundurulduğunda;

-tek bir kökene sahip çok anlamlı kelimeler

-birden fazla kökene sahip çok anlamlı kelimeler(eş adlılık) olarak,

Çok anlamlı kelimelerin anlamları göz önünde bulundurulduğunda;

-farklı anlamlara delâlet eden çok anlamlı kelimeler

-zıt anlamlara delâlet eden çok anlamlı kelimeler (ezdâd) olarak sınıflandırılabilir.

2.2.2.5. Eş Adlılık

Aynı seslerle değişik ve birbiriyle hiç ilgisi olmayan kavramların anlatılması durumuna eş adlılık denir. Başka bir deyişle gösterileni ayrı göstereni aynı olan sözcükler eş adlıdır. Kimi dillerde yazılımları ayrı, söylenişleri aynı olan ögeler bulunur. Bunlara sesteş/eşsesli adı verilmektedir.¹⁷⁶ Arapçada eş seslilik alanında değerlendirilebilecek bir örnek olarak يَحْيَى ve يَحْيَى kelimeleri verilebilir. Zira aynı şekilde

¹⁷⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-2010, s. 346, Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 95.

¹⁷⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 193.

telaffuz edilmelerine rağmen yazılışları farklıdır. Türkçe yazıldığı gibi okunan bir dil olduğu için çoğu zaman eş sesli, sesteş, eş adlı terimleri aynı anlamları karşılamaktadır.¹⁷⁷ Bir dil içinde eş adlılığın oluşmasında genel olarak iki etken söylenebilir. Birincisi farklı anlamdaki iki ya da daha çok sözcüğün zaman içinde geçirdikleri ses ya da biçim değişikliği nedeniyle birbirlerine yaklaşması sesteş durumuna gelmesidir. İkinci sebep ise yabancı dilden alınan bir sözcüğün yerli dildeki bir başkasıyla sesteş hali almasıdır.¹⁷⁸

Eş adlılık ve çok anlamlılık arasındaki fark şu şekilde açıklanabilir. Eş adlı sözcüklerin anlamları ile yansıttıkları kavramlar arasında bir ilişki yoktur. Örneğin *bir renk adı* olan *kara* ile *deniz olmayan bölge* anlamına gelen *kara* kelimesi arasında hiçbir ilişki yoktur. Burada sesler aynı fakat anlamlar tamamen birbirinden farklıdır. Çok anlamlılık ise kelimenin, temel anlamıyla ilişkili olan yeni anlamlar kazanmasıdır. İki terimin ayrımı için şu örnekler açıklayıcı olabilir. “El” kelimesinin ilk anlamı bir organ ismidir. Ancak yabancı anlamına gelen “el” kelimesi ile aralarında hiçbir ilişki yoktur ki bu eş adlılıktır. “*Elindeki bütün parayı bu işe yatırdı.*” Cümlesindeki *el* sözcüğü ise gerçek anlamıyla ilişkilidir ki bu çok anlamlılıktır.¹⁷⁹ Arapça’da eş adlı kavramı için *cinâs-ı tâm* ifadesi uygun görülebilir. Çünkü bu kavram anlamlar arasında uyum olmaksızın harfler arasındaki uyumu ifade eder.¹⁸⁰

İttifâku’l-Mebâni de dâhil olmak üzere bu tür çalışmalarda genellikle ilk anlamı göz olan *عين* kelimesi incelenmiştir. Bu sebeple Suyûtî’nin bu konuda naklettiği tasnifi tablolaştırılan Ömer Acar’ın çalışmasına burada yer vermek açıklayıcı olacaktır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 156.

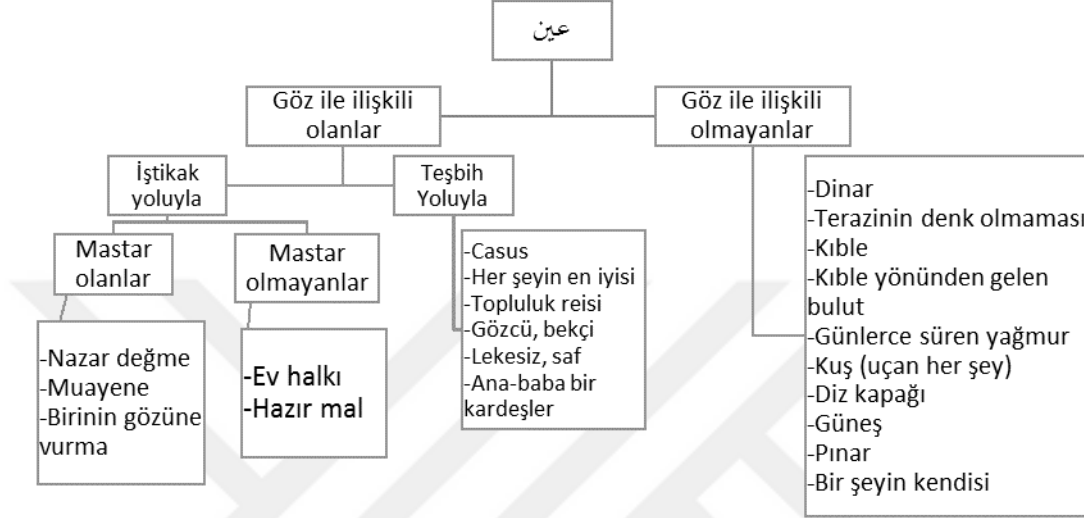
¹⁷⁸ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları*, s. 93.

¹⁷⁹ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 156.

¹⁸⁰ el-Müneccid, *el-İştirâkü’l-Lafzî*, s. 38.

¹⁸¹ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 296–297, Ömer Acar, “İştirâk-i Lâfzî”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. LI, S. 2, s. 247.

Tablo 2: “Ayn” Kelimesi Anlamları

Yukarıda verilen bilgilere göre tabloda yer alan göz ile ilişkili olan anlamlar çok anlamlılık alanı içinde, göz ile ilişkili olmayan anlamlar eş adlılık alanı içinde değerlendirilebilir.

2.2.2.6. Ezzâd

Ezzâd kavramıyla kastedilen, modern dil bilimindeki uzun-kısa, güzel-çirkin gibi birbirine zıt anlamlara sahip farklı lafızlar demek olan karşıt anlamlı kelimeler olmadığını daha önce belirtmiştik. Zıt (ضِدٌّ) kelimesinin çoğulu olan ezzâd (أَضْدَاد) hem bir şeyin hilâfi, kendisini nefyeden şey hem de eşi benzeri ve dengi anlamındadır.¹⁸² Zıt kelimesinin aynı zamanda *benzer* anlamının da olması dikkat çekicidir. Kur'an-ı Kerim'de "سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا"¹⁸³ ayetinde zıt kelimesi yardımcıları, düşmanlar

¹⁸² Halil b. Ahmed, "ضد", *Kitâbu'l-'Ayn*, VII, 6, ez-Zebîdî, "ضدد", *Tâcû'l-'Arûs*, VIII, 310.

¹⁸³ Meryem 19/82.

anlamlarına gelir.¹⁸⁴ Yine وَلَا ضِدَّ لَهُ وَلَا ضَدِيدَ لَهُ tabiri “onun bir benzeri eşi yok.” anlamına gelir.¹⁸⁵ Ezdâdın terim anlamı ise; birbirine zıt iki anlam ifade eden kelimelere verilen isimdir.¹⁸⁶ Örneğin, hem dolu hem de boş anlamına gelen مَسْجُور böyledir.¹⁸⁷ Terim anlamı ve yukarıda verilen sözlük anlamına göre hem *benzer* hem de *karşıt* anlamına geldiği için zıt kelimesinin de ezdâd kelimelerden olduğu söylenebilir. Ezdâd bazen harflerde de görülmektedir. Örneğin, ل harfi hem ret hem onay anlamında kullanılmaktadır.¹⁸⁸

Lafzın manaya delâleti kapsamında ele alınan ve bir lafzın iki zıt anlamı ifade etmesi olarak tanımlanan ezdâd kelimelerin yansıttıkları birden fazla anlamın birbirinden farklı ya da birbirine zıt olması dikkate alınmadığında bir tür iştirak ve çok anlamlılık olgusu olduğu kabul edilmektedir.¹⁸⁹ Nitekim Suyûtî ezdâdı çok anlamlılığın (müşterekin) kapsamına dâhil etmiş, müşterekliğin birbirine zıt ya da zıt olmayan iki şey üzerinde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir.¹⁹⁰ Ancak bu kelimelerin çok anlamlılığa mı yoksa eş adlılığa mı dâhil edileceği hususunda batılı bilim adamları arasında farklılıkların olduğu görülmektedir. Kimileri ezdâd kelimeleri çok anlamlılığa dâhil ederken diğerleri de eş adlılığa dâhil etmektedir. Aralarındaki ihtilafın nedeni farklı anlamlardan neyi kastettikleriyle yakından ilişkilidir.¹⁹¹ Bu ihtilafa çözüm olarak ezdâd kelime köken bakımından aynı ise çok anlamlılık farklı ise eş adlılık söz konusudur

¹⁸⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, “ضد”, *Tehzîbü'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Ivağ Mu'rib, Dâru İhyâ'i-Türâşî'l-Arabî, Beyrut- 2001, XI, 313, İbnu'l-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezdâd*, I, 27.

¹⁸⁵ ez-Zebîdî, “ضد”, *Tâcû'l-'Arûs*, VIII, 310.

¹⁸⁶ Ebu Tayyib el-Luğavî, *Kitâbü'l-Ezdâd fî Kelâmi'l-'Arab*, I, 17, es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 304., Âl Yâsin, *el-Ezdâd fî'l-Luğa*, s. 99.

¹⁸⁷ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 310.

¹⁸⁸ Âl Yâsin, *el-Ezdâd fî'l-Luğa*, s. 115.

¹⁸⁹ İbrahim Enîs, *Fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, Mektebetü'l-Anclû el-Mısriyye, Kahire-1992, s. 208., Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 107.

¹⁹⁰ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 304.

¹⁹¹ Ahmed Muhtar Ömer, *'İlmu'd-Delâle*, s. 168.

denilebilir.¹⁹² Sîbeveyhi'nin lafızlarla ilgili yaptığı tasniften daha önce bahsedilmişti. Sîbeveyhi müşterek lafızların sınırlarını çizen herhangi bir tanımlama getirmeksizin, bu olguya sadece işaret etmekle yetinmiştir. Nitekim Sîbeveyhi'den sonra gelen ilim adamları, bu taksimatı esas alarak konuyu detaylandırmışlardır. Mesela Kutrub kelime ile ilgili yapılan bu taksimatın üçüncü kısmı için şöyle der: “Üçüncü kısım; lafzın eşit, mananın ayrı olduğu kelimelerdir. Bazen bir lafız iki veya daha fazla manaya delâlet eder. Bir şeye ve onun zıddına delâlet eden lafızlar da böyledir.” Kutrub'un bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki o, Sîbeveyhi'nin taksimatına dayanarak *ezdâd* müşterek lafız içerisinde kabul etmektedir.¹⁹³ Bir grup modern araştırmacı *ezdâd* ve çok anlamlılık (müşterek) arasındaki bağlantıyı şu şekilde açıklar:¹⁹⁴ “Müşterek lafzın farklı anlamları arasında herhangi bir ilişkinin olmaması gerekir. *Ezdâd* türü kelimeler bu yüzden müşterek türünden değildir. Çünkü *ezdâd* türü kelimelerin anlamları arasında mutlaka bir ilişki vardır. Mesela “beyaz” ve “siyah” kelimeler arasındaki anlam ilişkisi her ikisinin de bir renk ismi olmasıdır. “Büyük” ve “küçük” kelimelerinin arasındaki ilişki her ikisinin de bir hacme sahip oluşudur. *Ezdâd* türü kelimelerin anlamları arasında bir tür ilişki olmadığı takdirde *ezdâd* gerçekleşmez. Kısacası *ezdâd* türü kelimelerde sıfatlarda iştirâk, miktarlarda ise bir farklılık söz konusudur.”¹⁹⁵ Muhammed Hüseyin Al Yâsîn de *ezdâd* ile müşterek arasındaki benzerliğin, ikisinin de birden çok anlama sahip olması dışında daha öteye geçmediğini söyleyerek ortaya çıkış sebeplerinde de aralarında bazı farklılıkların bulunduğunu ifade eder. Mesela *ezdâd* kelimelerde zihnin doğal olarak hazır cevaplılığı ile kelimenin ilk anlamını, hem anlama hem de telaffuz bakımından değiştirerek istihza, tehekküm ve bakışları başka tarafa çekmek gibi dinleyiciyi bir başka yöne yönlendirmek vardır ki, bunlar müşterekte yoktur.¹⁹⁶ Sözü geçen sebepler çok anlamlılığın ortaya çıkış nedenlerinden olmasa da her ikisinin ortaya

¹⁹² Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 108.

¹⁹³ Kutrub, *Kitâbu'l-Ezdâd*, s. 70, Sabri Türkmen, “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur'anı Kerim”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara-2010, c. XLVI, S. 2, s. 98.

¹⁹⁴ Abdulmuttalip Arpa, “Arap Dilinde Bir Çok Anlamlılık Türü: *Ezdâd*”, *Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. I, s. 14.

¹⁹⁵ Muhammed el-Antâkî, *Dirâsât fî Fıkhi'l-Luğa*, Dâru'ş-Şarki'l-Arabi, Beyrut, tsz. s. 311.

¹⁹⁶ Al Yâsîn, *el-Ezdâd*, s. 102.

çıkış nedenlerinden çoğu benzerdir. Sonuç olarak birden fazla mana içermeleri ve ortaya çıkmaları yönünden müşterek lafızlara benzeyen ezdâd için geniş bir çerçevede ele alınırsa çok anlamlılığın bir parçasıdır denilebilir.

Arap Dili ve Kur'an'da ezdâdın varlığı konusunda kadîm dil bilimciler arasında ihtilaf çıkmıştır. Ezdâd konusu Kur'an üzerine yapılan çalışmalara paralel olarak hicri I. ve II. asırlardan itibaren âlimlerin gündemine girmiş ve zamanla konu ile ilgili müstakil eserler yazılmıştır. Bir kısmı ezdâdın varlığını kabul edip desteklerken bir kısmı da böyle bir şeyin kelamda belirsizliğe sebep olacağı için inkâr etmiştir.¹⁹⁷ Ezdâdı reddedenlere göre eğer gerçekten ezdâd var olsaydı kelimenin ve kelamın asıl amacı olan muhataba bir şey iletmek zor olurdu. Zira muhatap o kelimeyle hangi anlamının kastedildiğini anlayamaz dolayısıyla sözün asıl anlamı anlaşılmaz olur ve dil anlaşma ve iletişim aracı olmaktan çıkmış olurdu.¹⁹⁸ Ezdâdın varlığını reddedenlerin başında dilde çok anlamlılığı da reddeden İbn Dürüsteveyh gelir.¹⁹⁹ Hatta bu konuda *İbtâlu'l-Ezdâd* adında bir eser de yazmıştır.²⁰⁰ Ancak söz konusu eser günümüze ulaşmadığı için onun bu konudaki görüşleri tam olarak bilinmemektedir. İbn Dürüsteveyh'in yanı sıra es-Sa'leb, el-Cevâlikî gibi âlimler Arapça'da ezdâdın varlığını kabul etmeyen âlimler arasında sayılmaktadır.²⁰¹ İbn Düreyd ise ezdâdı şartlı olarak kabul etmiştir. Ona göre bir kelimenin ezdâd olabilmesi için her iki zıt anlamı da aynı kabilenin kullanmış olması gerekir. Lehçe farklılığından kaynaklanan zıt anlamları ihtiva eden kelimelerin ezdâddan sayılmadığını belirtmiştir. Örneğin *ayrılma* ve *birleşme* anlamlarına gelen “شَعَبٌ” fiili ona göre ezdâd bir kelime değildir. Zira anlamdaki zıtlık lehçe farklılığından

¹⁹⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ, Hâmid Abdülmecîd, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire-1996, II, 118, Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, Ensar Yay., İstanbul-2011, s. 23.

¹⁹⁸ Mustafa Öncü, “İlk Dönem Dilcilerden Kutrub'un Kitâbu'l-Ezdâd Adlı Eseri Perspektifinde Arapça'da Ezdâd Olgusu”, *Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. XV, S. 2, s. 300.

¹⁹⁹ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, 1, 311.

²⁰⁰ Kadir Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, s. 32, Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 250.

²⁰¹ Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub, *Kitâbu'l-Ezdâd*, thk., Hanna el-Hazdâd, Dâru'l-'Ulûm, Riyad, 1984, s. 113.

kaynaklanmaktadır.²⁰² Ezdâdı kabul edenler arasında ise el-Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyde, el-Asmaî, el-Halîl b. Ahmed, Kutrub, İbn Fâris, el-Müberred, İbn Cinnî, İbn Sîde, Suyûtî gibi meşhur dil âlimleri vardır.²⁰³ Ezdâdın en hararetili destekçilerinden biri olan İbn Fâris ezdâdı reddedenleri tenkit ederek inkârcıların görüş ve delillerini çürüten müstakil bir eser yazmıştır.²⁰⁴ Ezdâd konusunda ilk eseri yazanın Ebû Ubeyde veya Kutrub olduğu konusunda ihtilaf vardır. Ebû Ubeyde'nin yazdığı eser günümüze ulaşmamışken Kutrub'un eseri *Kitâbu'l-Ezdâd* günümüze ulaşmıştır. Birçok dilciye göre Kutrub yazdığı bu eserle ezdâd alanında yazılan eserlerin öncüsü olmuştur.²⁰⁵

Bu çalışmaların ışığında ezdâdın sebepleri şu şekilde sıralanabilir.

Dilcilerin ekseriyetinin meylettiği görüşe göre ezdâd kabileler arası lehçe farklılıklarından meydana gelmiştir.²⁰⁶ Bilindiği üzere Arap kabilelerinden her birinin kendine has bir lehçesi vardı. Bu çeşitli lehçeler arasında bazı telaffuz farklılıkları yanında anlam farklılıkları da mevcuttu. İşte bu anlam farklılıklarından bir kısmı birbirine zıt manalar taşımaktaydı. Mesela السُّدْفَةُ kelimesi Temîm lehçesinde karanlık anlamında kullanılırken Kays lehçesinde aydınlık anlamında kullanılmıştır.²⁰⁷ Aynı şekilde وَثَبَ kelimesi Yemen'deki Himyer lehçesinde oturmak, diğer lehçelerde ise atlamak anlamına gelmektedir.²⁰⁸ Rivâyete göre, Yemen krallarından Züceden'e başka bir Arap kabilesinden bir elçi gelir. Kral elçiyi yüksek bir tepedeyken kabul eder. Elçi huzura geldiğinde kral kendisine ثَبَ "otur" der. Ancak elçinin kullandığı lehçede bu

²⁰² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, "بشع", *el-Cemhere*, thk. Remzi Münir Ba'lebekî, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut-1987, I, 343, Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 23.

²⁰³ el-Müneccid, *el-İştirâkü'l-Lafzî*, s. 21, Fadime Kavak, *Arap Dilinde Karşıt Anlamlı Kelimeler*, s. 125.

²⁰⁴ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 24.

²⁰⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat-1941, I, 115. (Yapılan diğer çalışmalar için bkz. Âl Yâsin, *el-Ezdâd fi'l-Luğa*, s. 313, Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 25.)

²⁰⁶ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 11, (Tablo 3: 1. Md.)

²⁰⁷ Selçuk Pekparlatır, *Ebû Tayyib el-Luğavî ve Kitâbu'l-Ezdâd Adlı Eseri*, Aybil Yay., Konya-2017, s. 17.

²⁰⁸ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 11.

kelime “*atla*” anlamına gelmektedir. Bu nedenle elçi, kralın kendisini denediğini zannederek bulunduğu yerden aşağı atlar ve ölür. Kral hayretler içinde elçinin davranışının sebebini sorar. Kendisine anlatıldıktan sonra Yemen’e gelenlerin Himyer lehçesini öğrenmesini emreder.²⁰⁹

Lafzın asıl (ilk) konuluşunda iki zıt anlamda ortaklık sağlayan genel bir anlamda konulmuş olması da sebeplerdendir.²¹⁰ Bazıları bu genel anlamın farkında olmayarak kelimeyi zıt anlamlı kelimelerden sayabilir.²¹¹ Bu görüşü ilk ileri süren İbn Fâris’tir.²¹² Dilin tevkîfî (ilâhî) bir yolla oluştuğuna inanan İbn Fâris, anlam bakımından birbirine zıt iki şeyi tek bir kelime ile ifade etme (isimlendirme) olgusunun Arapların dilsel bir geleneği olduğunu belirtir. Örneğin, ع باء fiilinin hem *satmak* hem de *satın almak* manasına gelmesi, fiilin temel anlamının “elin uzatılması” olmasından kaynaklanmaktadır.²¹³ Asıl anlamı *kesmek* olan الصَّرِيم kelimesinin daha sonradan “gece” ve “gündüz” anlamında kullanılması da böyledir. Zirâ gündüzün oluşmasıyla gece, gecenin oluşmasıyla gündüz kesilmiş olmaktadır.²¹⁴

Sosyo-psikolojik etmenler de sebeplerdendir.²¹⁵ Yani bazı çevrelerde yaygın olan uğursuz (التَطْيِير) sayma âdeti, tabular da ezdâdın sebeplerinden görülmüştür. Uğursuz sayılan bazı kelimeler telaffuz etmekten kaçınılarak bunların yerine daha iyiye yorulan bir kelime kullanılmaktadır. Arap filolojisinde buna tefâül adı verilmektedir.²¹⁶ *Sağlıklı* anlamına gelen السَّلِيم kelimesinin المَلْدُوع *sokmayla zehirlenmiş kişi* olarak kullanılması ya

²⁰⁹ İbn Fâris el-Kazvînî, *eş-Şâhibî fî Fıkhî'l-Luğa*, s. 27., Ali Cevâd, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kıable'l-İslam*, Dâru's-Sâkî, Beyrut-2001. XVI, 190.

²¹⁰ (Tablo 3: 17. ve 4. Md.)

²¹¹ Kadir Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, s. 33.

²¹² Abdulmuttalip Arpa, “Arap Dilinde Bir Çok Anlamlılık Türü: Ezdâd Doğuşu, Gelişimi ve Kur'an'daki Tezâhürleri”, *Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Der* Şırnak-2010, c. I, S. 1, s. 20.

²¹³ Fadime Kavak, *Arap Dilinde Karşıt Anlamlı Kelimeler*, s. 129.

²¹⁴ Muharrem Çelebi, “Arapça'da Ezdâd Meselesi”, *Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, s. 41.

²¹⁵ (Tablo 3: 3. Md.)

²¹⁶ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 252.

da *tehlikeyle dolu bir mekân için kurtuluş yeri* anlamına gelen مُفَاة kelimesinin kullanılması gibi.²¹⁷

Alay etme maksadıyla var olan şeyin aksini söylemek olan tehekküm/telattuf²¹⁸ da ezdâdın ortaya çıkmasında de rol oynamıştır.²¹⁹ Örneğin, zekice bir iş yaptığı düşünülmeyen bir kişiye الأحمق yerine العاقل demek gibi.²²⁰

Ezdâd kelimelere yol açan bir diğer etmen ses değişimidir. Bu bazen bilgisizliğe bağlı olarak bir kelimenin yanlış kullanılması şeklinde başlamaktadır. Yani kelimelerin asli telaffuzlarında zamanla bir takım değişikliklerin meydana gelmesi harflerinden bazılarının hazfedilmesi veya harf ilave edilmesi suretiyle kendi anlamının aksini ifade eden başka bir kelimenin telaffuzu ile birleşmesinden kaynaklanabilir. Örneğin, *zayıf* ve *güçlü* anlamına gelen مَبِين kelimesi *zayıflık* anlamına gelen مَبِين kökünden gelmektedir. Zamanla *güçlü* anlamındaki مَبِين kelimesi ile ses karışıklığına uğrayan مَبِين *güçlü* anlamını da kazanmıştır.²²¹

İki zıt anlamın ortak bir anlam paydası içinde bulunabilmesi de sebepler arasında gösterilebilir. Zira bazı kelimeler zihinde zıt anlamlılarıyla beraber çağırır.²²² Bu zıtlık kelimelerin anlamlarını birbirine bağlayan bir tür ilişkidir. Bir kelime yoluyla zihinde bir anlam çağırıldığında zaman hemen onun zihnindeki zıt anlamı da beliriverir. Örneğin, مَبِين sözcüğü hem *ayrılık* hem de *birleşme* anlamına gelmektedir. Çünkü her bir ayrılık bir

²¹⁷ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 12.

²¹⁸ Türkçedeki okşamalık kelimelere benzetilebilir.

²¹⁹ Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu’ d-Delâle*, s. 210, (Tablo 3: 3. ve 16. Md.).

²²⁰ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 13, Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 251.

²²¹ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdâd*, s. 13, Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 252.

²²² Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu’ d-Delâle*, s. 210, (Tablo 3: 8. Md.).

anlamda başka bir birlikteliğin başlangıcı kabul edilmektedir.²²³ Örneğin, الصَّيْمِ hem *gece* hem *gündüz* demektir. Çünkü gece gündüzden gündüz geceden sıyrılır.²²⁴

Türetilen (müştak) bir fiilin kökünü oluşturan harflerin farklı olması sebebiyle de ezdâd oluşabilir. Örneğin, “gizledi” ve “açığa çıkardı” anlamına gelen ضَاع fiilinin kök harflerinde yer alan elifin aslı yâ harfî ise bu *gizledi* anlamına gelir. Elifin aslı vav harfî ise bu da *açığa çıkardı* anlamına gelir.²²⁵

Kelimenin asli manasının müphem(kapalı) olması ve umumiyet ifade etmesi de ezdâdın sebeplerinden sayılabilir. Arapça ve Süryanicede yer alan الجَوْن kelimesi buna örnek olabilir. الجَوْن kelimesi Farsça kökenli olup aslı كَوْن'dir. Kelimenin Farsçadaki asıl manası da *renktir*. Bu durum hem beyaz hem de siyaha uygun düşebilir. Arapçaya nakledilirken hangi anlamının temel alındığı kapalı bir konudur.²²⁶

Ezdâdın sarfa dayalı (morfolojik) sebepleri de vardır.²²⁷ İsm-i meful anlamı içeren ism-i fâil, ism-i fâil anlamı içeren ism-i mefuller; hem fâil hem de meful anlamı içeren vezinler (فَعَال - فَعُول - فَعِيل) ve أَفْعَال babından olan ecvef/muzaaf fiillerle مُفَاعَلَة babından olan muzaaf fiillerin ism-i fâil ve ism-i mefulleri ezdâddan kabul edilmiştir.²²⁸ *Cesur* ve *korkak* anlamına gelen الرَّعِيب kelimesi bu türün örneklerinden sayılabilir. Bu durum birçok kelimedede söz konusudur. التَّوَاب - المِحْتَار - الأَمِين kelimeleri de hem ism-i fâil ve hem ism-i meful olan kelimelerdendir.²²⁹

²²³ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 209, Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 109.

²²⁴ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 251.

²²⁵ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 210, (Tablo 3: 10. Md.)

²²⁶ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 208, (Tablo 3: 7. Md.)

²²⁷ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 213, (Tablo 3: 15. Md.)

²²⁸ Fadime Kavak, *Arap Dilinde Karşıt Anlamlı Kelimeler*, s. 127.

²²⁹ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 213, Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 256.

Bir diğerk morfolojik sebep ibdâldir.²³⁰ *Gösterdi* ve *gizledi* anlamına gelen أسر örnek verilebilir. Kelimenin aslı *gösterdi* anlamına gelen أشر iken şin harfinin ibdâle uğrayıp sin harfine dönüşmesiyle bu hale gelmiş olması ihtimal dairesindedir.²³¹

Ezdâdın sebeplerinden biri de günlük dilde bir şeyin niteliğini daha iyi ve vurgulu bir şekilde anlatmak için o niteliği zıt anlamıyla anlatmaktır. Örneğin bir şeyin aşırı derecede güzel olduğu ifade edilmek istenildiğinde “korkunç” olarak nitelendirilebilir. Oysa o şey korkunç değil beğenilendir.²³²

Ezdâd olgusunun kapsamını geniş tutanlar “kalb”²³³ olgusunun da ezdâdın sebeplerinden olduğunu varsaymıştır.²³⁴ Örneğin, مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ ayetinde²³⁵ تَنُوءُ fiilinin *zorlanarak taşımak* anlamında olduğu söylenmiştir. İfadede özne ile nesne yer değiştirmiştir. تَنُوءُ fiilinin orijinal yapısı نُوْتُ بِالْحَمْلِ şeklindedir ve yükü zorla taşımak anlamındadır. Fakat fiilin anlamı saklı kalarak yapısı نَاءٌ بِهِ الْحَمْلُ şeklinde değişime uğramıştır. Buna göre ayetin anlamı “Anahtarlar zorlanarak kuvvetli topluluğu taşıyor.” demektir. Fakat anlam yapısal değişiklik nedeniyle “Anahtarlar güçlü bir topluluk tarafından taşınıyor.” diye verilmektedir. Bu fiilin kullanımındaki değişiklik teknik olarak kalb adıyla anılsa da Kur’an ayetinde kalb olgusunun varlığını bir kusur olarak gören Asmaî ve Sicistânî gibi dilciler bu tersliği kelime ezdâdtandır, taşımak kadar

²³⁰ İbdal; kelimedede telaffuz kolaylığı ve akıcılık sağlamak amacıyla bir harfin yerine mahreç veya sıfatça ona yakın başka bir harfi getirmeyi ifade eder. (bkz. Mehmet Ali Sarı, “İbdal”, *DİA*, İstanbul-1999, XIX, 263, Ebû Sehl Muhammed b. Ali el-Herevî, *İsfâru'l-Fasih*, thk. Ahmed Kaşşâş, Medine-2000, I, 180. (Tablo 3: 11. Md.)

²³¹ Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu’ d-Delâle*, s. 210.

²³² Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu’ d-Delâle*, s. 209, Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, s. 110, (Tablo 3: 9. Md.)

²³³ Kalb: belâgatta, birçok konuyla ilgili olarak sözün lafız veya anlam bakımından ters çevrilmesini ifade eden kapsamlı bir terim şeklinde kullanılmıştır. (bkz. İsmail Durmuş, “Kalb”, *DİA*, İstanbul-2001, XXIV, 232.)

²³⁴ Ahmed Muhtar Ömer, *‘Ilmu’ d-Delâle*, s. 210, (Tablo 3: 12. Md.).

²³⁵ Kasas 28/76.

taşınmak anlamına da sahiptir ve söz konusu fiilde kalb yoktur diyerek çözmeye çalışmışlardır.²³⁶ Gerçekte bu iki dilcinin belirttiği gibi bu fiiller ezdâdtandır. Fakat bu durum kelimelerin kalb geçirdiği gerçeğini örtemez. Zira bu kelimeleri ezdâd kılığına büründüren söz konusu kelimelerin nahvî bir değişime uğramasıdır. Bu değişimin adı kalbtir ve kalb ezdâda sebep olmuştur.²³⁷

Fiillerin aldıkları harf-i cerler de anlamlarında zıtlaşmaya neden olabilmektedir. Örneğin, *أغار* fiili *إلى* ile *yardım etti*; *على* ile *yüz çevirdi* anlamlarına gelir. *طلع* fiili *على* ile *kayboldu* *إلى* ile *göründü* anlamlarındadır.²³⁸

Bazı kelimelerin ezdâd yapıda olması *sünâiyye*²³⁹ (biliteralizm) kuramı çerçevesinde bir kelimenin iki değişik köke bağlanması ile de açıklanmaktadır.²⁴⁰ Örneğin, *ضعف* fiilinin birbirine zıt olan *artma* ve *azalma* anlamlarından artma bu anlama delâlet eden *ضعف* köküne, azalma anlamı ise azalma anlamını ifade eden *ضع* köküne dayandırılmaktadır.²⁴¹ Başka bir örnek olarak *درب* fiili verilebilir. *درب* fiili hem *midneyi bozmak* hem de *midenin sağlıklı olması* anlamına gelir. Nitekim *دب* *açlıktan zayıflamak* anlamına gelirken *دب* *bereketli olmak, saçılmak* anlamına gelir.²⁴²

²³⁶ Aişe Abdurrahman bintu'ş-Şâti, *el-İcâzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilu İbni'l-Ezrâk Dirâsetun Kur'aniyye Luğaviyye ve Beyâniyye*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire-1984, s. 564.

²³⁷ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 255.

²³⁸ Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, thk. Halîl İbrahim Cefâl, Dâru İhyâi't Tûrâşî'l- Arabî, Beyrut-1996, III, 464, Ebu'l-Hasen Alî b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî Kürâunneml, *el-Müntehab min Ğarîbi Kelâmi'l-'Arab*, thk. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Câmiatu Ümmu'l-Kurâ, Mekke-1989, I, 590.

²³⁹ Sünâiyye: Arapçadaki ve diğer Sâmî dillerdeki bütün kelimelerin gerçekte ikili bir köke dayandırıldığı kabul eden kuram. (bkz. Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 62.)

²⁴⁰ Âl Yâsin, *el-Ezdâd fi'l-Luğa*, s. 199, (Tablo 3: 13. Md.)

²⁴¹ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 253.

²⁴² Ahmed Muhtar Ömer, *'İlmu'd-Delâle*, s. 211.

Diğer bir sebep ise ezdâd türü kelimelerin komşu dillerden alınmış olmasıdır.²⁴³ Bu kelimelerin aslı anlamları Arap dilinde çağrıştırdıkları anlamlarından farklıdır. Ezdâd bu farklı çağrışımlardan kaynaklanmaktadır. Örneğin, İbrânîce'den Arapça'ya geçen جَلَل kelimesini verir. “Celel” kelimesi İbrânîce'de “yuvarlamak” anlamına gelmektedir. Yuvarlanan şey ağır ya da hafif olabilir.²⁴⁴ Alî Abdolvâhid el-Vâfi de bu paralelde düşünerek bu durumla ilgili olarak الجون kelimesini misal olarak verir. el-Vâfi'ye göre الجون kelimesi Farsça kökenli olup aslı کون'dir. Kelimenin Farsçadaki asıl manası da renktir. Müphemlik sebeplerinde de bahsedildiği gibi bu durum hem beyaz hem de siyah anlamını mümkün kılmaktadır.²⁴⁵

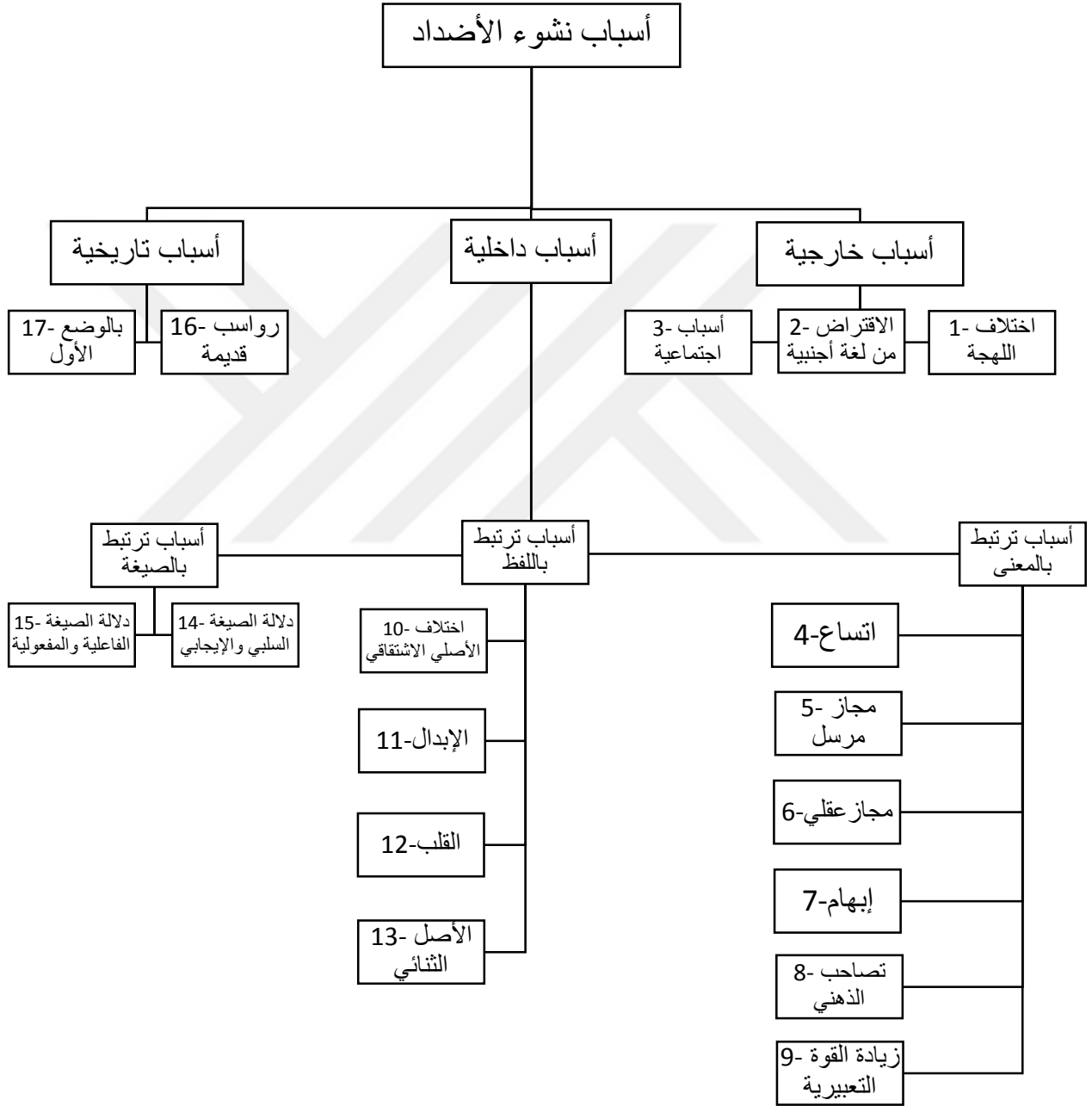
Mecâzlar da ezdâdın sebeplerindedir. Örneğin نَاهِل kelimesi hem *susamış* hem de *suya kanmış* anlamına gelir. Burada mecâz-ı mürsel konusunun sebeplerinden “mâ yekûnu” ilişkisi vardır.²⁴⁶ Öyle görülüyor ki ezdâd konusunda bir kelime birçok sebebin örneği olabiliyor. Bu, kelimelerin ilk konuluştaki kullanılan anlamlarındaki kapalılıktan, kelimenin birçok konuya uygun örnek olmasından ve âlimlerin ezdâdın sebeplerini farklı bakış açılarıyla ele almasından kaynaklanmaktadır. Ahmed Muhtar Ömer'in ezdâdın nedenlerini özetlediği tablo konunun pekişmesine yardımcı olacaktır.

²⁴³ Selçuk Pekparlatır, *Ebû Tayyib el-Luğavî ve Kitâbu'l-Ezdâd*, s. 18, (Tablo 3: 2. Md.)

²⁴⁴ Muhammed Tefîk Şahin, *el-Müştereku'l-Luğavî, Matbaatu't-Da'veti'l-İslâmiyye*, Kahire-1980, s. 166.

²⁴⁵ Ali Abdolvâhid el-Vâfi, *Fıkhü'l-Luğa*, Lecnetu'l-Beyâni'l-Arabi, Kahire-1978, s. 190.

²⁴⁶ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s. 207.- (Tablo 3: 5. Md.)

Tablo 3:²⁴⁷ Ezdâdın Sebepleri²⁴⁸

²⁴⁷ Ahmed Muhtar Ömer, 'İlmu'd-Delâle, s. 214.

²⁴⁸ Tabloda yer alan maddelerin Türkçe açıklamaları ezdâdın sebeplerinin incelendiği bölümde dipnotta ait oldukları sebebin numarasıyla belirtilmiştir.

Ezdâd olgusunun Türkçe’de olup olmadığı tartışma konusudur. Muharrem Çelebi ezdâdın Arapçadan başka dillerde olmadığını iddia etmiştir.²⁴⁹ Ancak Türkçedeki *yavuz* kelimesinin hem *kötü*, *fena* hem *iyi*, *güzel* anlamlarına geldiği bilinmektedir. Yine paralanmak kelimesi hem zengin ve paralı olmak hem de sıkıntı ve üzüntü içinde olmak anlamında kullanılır. Aynı şekilde konu etraflıca incelendiğinde *bitmek* kelimesinin hem *tükenmek*, *yok olmak* anlamında hem de *çıkılmak*, *yeşermek* anlamında kullanılması gibi Türkçe’de aynı olgunun söz konusu olduğu görülecektir.²⁵⁰ Türkçe’de okşama kelimesi olarak tanımlanan kelime gruplarından da benzer örnekler çıkabilir. Örneğin sorulan bir soruya yanlış cevap veren kişiye *akıllım!* diye hitap etmek gibi. Hastalanan bir kişinin “Şifayı kaptım.” ifadesini kullanması, çok beğenilen bir şey için *fena* kelimesinin kullanılması da yine ezdâda örnek verilebilir. Güzel bir bebeği severken nazar değdirme korkusundan dolayı *çirkin* diye hitap etmek de yukarıda sözü geçen tabulardan kaynaklı ezdâdı akla getirmektedir. Ancak bu tanıma uygun birkaç kelimenin bulunması onun bir ‘tür’ sayılma kuvvetine sahip olabileceği anlamına gelebileceği muallaktır.

2.2.2.7. Eş Anlamlılık / Anlamdaşlık

Sesleri ayrı olduğu halde birbirine anlamca yakın kavramları anlatan kelimelere eş anlamlı kelimeler denir. Başka bir deyişle eş anlamlılık iki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı gösterileni belirtme durumudur.²⁵¹ Aslında birden fazla sözcüğün birbirinin tam eşi anlamına gelemeyeceği tüm dilcilerce tercih edilen bir görüştür.²⁵² Bu sebeple bu tür sözcüklere yakın anlamlı sözcükler denilmesi daha uygun olur. Çünkü burada anlamların aynılığından ziyade yakınlığı söz konusudur.²⁵³ Buna rağmen eş anlamlı terimi en sık kullanılan terimdir. Cruse, hem *Lexical Semantic* hem de

²⁴⁹ Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, *DİA*, XII, 48.

²⁵⁰ Kutrub, *Kitâbu'l-Ezdâd*, s. 302.

²⁵¹ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 157.

²⁵² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 190.

²⁵³ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 157.

Meaning in Language'de konuya dair görüşlerini belirtmiştir. Cruse'a göre eş anlamlılık "(synonym) üçe ayrılır:

1. Mutlak Eş Anlamlılık: Anlamın tam özdeşliğini ifade eder. Bu tür bir eş anlamlılığın oluşması için sözcüklerin bütün bağlamlarda özdeş olması gerekmektedir.

2. Önermesel Eş Anlamlılık: Burada, sözcükler aynı anlamı ifade etseler ve bir bağlamda birbiri yerine geçseler bile tam özdeş değillerdir. Bu daha çok farklı konuşurların sözcük dağarcığı ile ilgilidir. Türkçede hepatit ve sarılık sözcükleri, birbiri yerine kullanılabilirler. Ancak "hepatit" kelimesi, daha özel ve dar bir çevrede kullanılır. Kullanım alanı, daha profesyonel bir alandır. "Sarılık" ise, daha yaygındır ve günlük dilde kullanılan bir terimdir. Burada söylem farklılığı vurgulanmak istenmektedir. Bu kullanım farklılığı, sözcüklerin taşıdıkları anlamı değiştirmemekle beraber her iki sözcük çiftini özdeş olmaktan ayırır.

3. Yakın Eş Anlamlılık: Anlamı kısmen yakın olan kelimelerin durumunu ifade eder. Ancak bu yakınlığın belli belirsiz alt sınırları vardır. Sözlüklerde açıklama / tanımlama amaçlı kullanılan yakın anlamlı sözcükler bu türe girer. Burada "benzerlikleri farklılıklarından daha kuvvetli" olma durumu söz konusudur. Türkçede "öldürmek" ve "katletmek" fiillerindeki anlam yakınlığı buna örnek verilebilir.²⁵⁴ Anlam alanı kuramlarının temelinde Saussure'e ait değer kavramı yer almaktadır. Değer, aynı anlam alanındaki bir kelimenin diğer kelimelerle karşılaştırıldığında dil içindeki yerini ifade etmektedir. Eş anlamlı olduğu varsayılan kelimelerin her durumda birbirini tam olarak karşılamamasının sebebi değerleridir. Ancak, aynı anlam alanı içerisindeki kelimeler

²⁵⁴ Ahmet Akçataş, Elif Arı, "Anlambiliminin Eş Anlamlılık Sorunu", *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2018, c. II, S. 2, s. 66.

kısmî/yakın eş anlamlılık özelliğine sahiptir.²⁵⁵ Buna göre, eş anlamlı olduğu varsayılan sözcüklerin pek çoğu, aslında kısmî/yakın eş anlamlılık özelliği göstermektedir.²⁵⁶

Bir dildeki mutlak eş anlamlılar arasında çok nadir görülen bir tip önceleri yakın anlamlıyken zaman içinde birbirine yaklaşarak tam/mutlak eş anlamlı durumuna gelmiş ögelerde görülmektedir. Türkçede *göndermek* ve *yollamak* sözcükleri bu açıdan ilgi çekicidir. “Para göndermiş/yollamış.” ya da “Haber göndermiş/yollamış.” örneklerinde görüleceği üzere birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Ancak kaynaklara bakıldığında *göndermek* kelimesinin ilk anlamının *doğrultmak*, *yöneltmek* olduğu fark edilirken *yollamak* kelimesinin *yola çıkarmak*, *uğurlamak*, *yola selametlemek* anlamında kullanıldığı fark edilmektedir.²⁵⁷ Her zaman birbirleri yerine kullanılmadıkları halde eş anlamlı olarak değerlendirilen kelimeler de mevcuttur. Konu ile ilgili ilk akla gelen örneklerden biri *ak - beyaz* kelimeleridir. Aralarındaki anlam farkı şu şekilde görülebilir. Örneğin “alnı açık, yüzü ak” sözünde ak yerine beyaz kelimesi kullanıldığında söz anlam değişimine uğrar. Başka bir örnek olarak *kafa - baş* kelimeleri ile alakalı “başına dert açmak” yerine “kafasına dert açmak” ifadesinin kullanılmaması söylenebilir.²⁵⁸ Türkçedeki bir diğer eş anlamlı örnekleri olan “muhtemel” ve “olası” sıfatlarının dil düzlemine ait anlam özelliklerini somutlaştırmak ve sıfatların anlam ayırtlarını ortaya koymak amacıyla anlambirimcik çözümlemesi gerçekleştirilen çalışmaya yer verilecektir.²⁵⁹

²⁵⁵ Sueda Özbent, “Sözlüksel Alan Teorisi ve Çeviri”, *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik*, c. I, S. 2, s. 60.

²⁵⁶ Göksel Sert, “Anlam Alanı ve Anlam Ezgisi Açısından Eş Anlamlı Durum Sıfatları: “muhtemel” ve “olası” Örneği.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Der.*, 2019, c. VIII, S. 1, s. 96.

²⁵⁷ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Bilgi Yay., Ankara-2018, s. 76.

²⁵⁸ Nesrin Bayraktar, *Dil Bilimi*, s. 158.

²⁵⁹ Göksel Sert, “Anlam Alanı ve Anlam Ezgisi Açısından Eş Anlamlı Durum Sıfatları”, *TEKE Der*, 2019, S. 8, s. 102.

Tablo 4: Muhtemel ve Olası Sıfatlarının Anlambirimcik Çözümlemesi

sözcükler	gerçekleşmesi de gerçekleşmemesi de imkân dâhilinde olan	doğru, gerçek veya var olması mümkün olan	güçlü delillerle desteklenmekle birlikte kesin olmayan	kapasite, yetenek veya ulaşılabilirlik sınırları içinde yer alan
anlambirimcikler				
muhtemel	+	+	+	-
olası	+	+	+	+
+: İncelenen sözcüğün ilgili anlambirimciğe sahip olduğunu belirtmektedir. -: İncelenen sözcüğün ilgili anlambirimciğe sahip olmadığını belirtmektedir.				

Tablo incelendiğinde anlambirimcik çözümlemesi sonucunda, “muhtemel” ve “olası” sıfatları arasında tam bir anlam özdeşliği tespit edilmemiş; “olası” sıfatının “muhtemel” sıfatına göre dil düzleminde daha geniş anlam özelliklerine sahip olduğu belirlenmiştir.

Arap dilinde eş anlamlılık olgusu için *takep etme, izleme, tabi olma* anlamları taşıyan الترادف *terâdüf*, eş anlamlı kelimelere ise مترادف *müterâdif* denilmektedir.²⁶⁰ el-Kiyâ (İlkiyâ) el-Herrâsî’ye göre Arapça’da aynı anlama gelen ifadeler kelimelerde eş anlamlılık (mütevârid) ve cümlede eş anlamlılık (müterâdif) olarak iki gruba ayrılmıştır. الخمر (*şarap*) kelimesinin mütevâridi عقار - صُهْبَاء - فَهْوَةٌ kelimeleridir. Müterâdife örnek olarak ise “düzene koydu” anlamlarına gelen رَتَّقَ الْفَتَقَ - شَعَبَ الصَّدَعِ - لَمْ الشَّعْثَ - أَصْلَحَ الْفَاسِدَ cümlelerini örnek vermiştir. Ancak bu sınıflandırma Suyûtî’ye göre alışlagelmiş değildir.²⁶¹ Arap Dili’nde eş anlamlı kelimelerde başka bir sınıflandırma da anlamların yakınlığına göre yapılmıştır. Anlamlar arasındaki farkın yok denilecek kadar az kabul

²⁶⁰ Halil b. Ahmed, “ردف”, *Kitâbu 'l-'Ayn*, VIII, 22.

²⁶¹ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 320.

edildiği kelimeler için müterâdif, ayrıntılarla birbirinden farklı olan kelimeler için mütecânisu'l-ma'nâ terimi kullanılmıştır. السفينة ve الفلک kelimeleri *gemi* anlamında müterâdifdir. السفينة (gemi) الزورق (küçük gemi) kelimeleri ise mütecânistir.²⁶² Bu çalışmada müterâdif kelimesi ile eş anlamlı tasniflerinin tamamı kastedilmiştir.

Arapça sözlüklerde kimi dil bilimcilerce müterâdif olduğu ifade edilen binlerce kelime bulunmaktadır. Ancak şartların, kabile ve bölgelerin değişimi sonucunda karışan lehçeler sebebiyle bu lafızların aynı anlamı taşıyor hale gelmeleri onları müterâdif sahasına alır mı? İki farklı kelime bir anlama tekabül edebilir mi? soruları Arap dil bilimcilerin zihnini oldukça meşgul etmiştir.²⁶³ Bu konunun tarihsel arka planında kendisi için bir alternatif olarak değerlendirilen, kelimelerin ortak bir anlamda birleşmekle beraber bu kelimelerin arasındaki nüansları inceleyen el-furûku'l-luğaviyye adlı dilsel bir alan daha vardır. Tarihsel süreçte bu ikisi, birbirinin karşıtı ilan edilerek ya bu ya öteki şeklinde kabul eden ve inkâr eden görüşlere muhatap olmuştur. Bu bağlamda her iki alanın kendine göre taraftarları oluşmuş haliyle her taraf, kendine göre bir kısım deliller öne sürmüşlerdir.²⁶⁴ Buna göre kabul eden ve reddeden bazı dil bilimcilerden söz edilecek olunursa, Sîbeveyhi'nin kelimeleri anlamlarına göre olan tasnif ettiği model ile başlanılabilir. Daha önce bahsedilen bu tasnifte “lafzı ayrı anlamı aynı olan kelimeler” bölümünden anlaşılacağı üzere Sîbeveyhi böyle bir olguyu kabul etmektedir ve دَهَب ve انطلق fiillerini örnek vermiştir.²⁶⁵ Terâdüfü kabul eden İbn Hâleveyhi bu konuda özel bazı çalışmalar yapmış aslan adları, rüzgâr adları, yılan adları gibi ayrı ayrı eserler ortaya koymuştur.²⁶⁶ Zeccâcî de *el-Emâlî* adlı eserinde bir ayırım kaydı yapmaksızın bazı

²⁶² Refâ'îl Nahle el-Yesû-î, *Kâmûsu'l-Müterâdifât ve'l-Mütecânisât*, el-Matba'atu'l-Kâsûlkiyye, Beyrut, 1957. (önsöz) s. 1, Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 245.

²⁶³ Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, s. 285.

²⁶⁴ Ömer Kara, “Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci Ve Arka Planı”, *EKEV Akademi Der.*, 2003, S. 14, s. 198.

²⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, I, 24.

²⁶⁶ Hüseyin Tural, “İbn Hâleveyh”, *DİA*, İstanbul-1999, XX, 14.

kelimelerin eş anlamlılarını vermiştir.²⁶⁷ Terâdüfî kabul etmeyenlerden İbn Fâris örnek olarak *السيف* kelimesinin kılıç anlamında asıl, *المهتد، الحسام* gibi kelimelerin sıfat ve lakap olduğunu söylemektedir.²⁶⁸ İbn Fâris'in terâdüf olgusuna karşı tavrı, aslında tam/mutlak eş anlamlılığa karşı tavidir. Zira o da *المهتد - السيف* kelimelerinin yakın anlamlı olduğunu inkâr etmemektedir. Suyûtî de müterâdif denilen kelimeler arasında mutlaka bir ayrıntının olduğunu belirtir.²⁶⁹ el-Askerî bu konuyu ele aldığı *el-Furûku'l-Luğaviyye* adlı eserinde eş anlamlılığın olmadığını eş anlamlı düşünülen her kelimenin arasında bir fark olduğunu şu sözleriyle belirtmiştir. “*Bilindiği gibi bir kelimenin bir başka kelimeye atfının geçerli olabilmesi için atfedildiği kelimenin taşıdığı anlam dışında başka bir anlam taşıması gerekir ki bu atfedilen kelimenin hakkıdır.*”²⁷⁰ Terâdüfî reddedenler, dili kuranın Allah olduğunu Allah'ın aynı nesneye birden çok ad vermesinin hiçbir anlamı olmayacağı şeklinde bir teolojik düşünceden yola çıkarlar.²⁷¹ Terâdüfî kabul edenlerin, delâletin temel anlamda birliğini savundukları, reddedenlerin ise bazılarınca müterâdif sayılan bu kelimelerin gerçekte bir anlam ifadesiyle birbirlerinden ayrıldıkları ve temel anlamda müterâdif bir görüntü oluştursalar da bunların sıfatlarda farklı olduğunu söyledikleri çıkarılabilir.

Sonuç olarak dilde yakın anlamlılık düşüncesini taşıyarak eş anlamlılığı topyekûn inkâr etmek makul olmaz. Aşağıda yer alan sebepler sonucunda dilde belli bir süre sonra mutlak/tam olmasa da eş anlamlı olarak kabul edilen yakın anlamlı kelimelerin varlığı her dilde doğal bir durumdur.

Eş anlamlılığın (terâdüf) sebepleri arasında ilk olarak aralarındaki uzun süreli ilişkiler sonucunda diğer Arap lehçelerindeki kelimelerin birbirine karışması

²⁶⁷ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Emâlî fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Dâru'l-Cil, Beyrut-1987, s. 19, Murat Tala, *Söz Yazı Kitap İslam Telif Geleneğinde İmlâ ve Zeccâcî*, Palet Yay., Konya-2018, s. 113.

²⁶⁸ İbn Fâris el-Kazvîni, *eş-Şâhibî fi Fıkhî'l-Luğa*, s. 59.

²⁶⁹ es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 318.

²⁷⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, *Farklar Sözlüğü*, s. 7.

²⁷¹ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 241.

sayılabilir.²⁷² Örneğin *pencere* anlamındaki الدَرِيْشَة – الشُّبَّاءُ kelimelerinden birincisi modern standart Arapçada, ikinci ve üçüncüsü Mısır ve Körfez ülkelerinin lehçelerinde kullanılmaktadır.²⁷³

Yabancı dillerden alınan sözcüklerin (menkul) eş anlamlılıkta yeri büyüktür. Örneğin Türkçede ak-beyaz örneğinde beyaz kelimesi Arapça'dan alınmıştır. Farsça, Yunanca, İbranice, Süryanice gibi dillerden gerek dinî, gerek siyasî, gerekse ticarî ve iktisadî nedenlerden dolayı Arap diline pek çok sözcük girmiştir. Bu sözcükler, Arapçadaki eş anlamlı sözcüklerle beraber seslendirilmiştir.²⁷⁴ Örneğin, Farsça kökenli olan ve “ipek” anlamına gelen (الاسْتَبْرَقُ – السُّنْدُسُ) sözcükleri, Arapçadaki eş anlamlısı (الْحَرِيرُ) sözcüğüyle kullanılmıştır. Eş anlamlılığı reddedenlerin bir görüşüne göre eş anlamlılık sadece bir dilin öz kelimeleri arasında aranmalıdır. Yabancı karşılıklar ile dilin kendi kelimeleri arasında eş anlamlılık aranmamalıdır.²⁷⁵

Eş anlamlı sözcükler arasında görülen diğer bir sebep ise kişinin sosyokültürel durumudur. Örneğin, أبوي – باي – دادي – والدي sözcüklerinin tamamı *baba* anlamındadır ancak sosyokültürel durumlarına göre kullanım sahaları değişmektedir.²⁷⁶

Sözlük çalışmalarında kelime yakın anlamlısıyla açıklandığında eş anlamlı gibi algılanıp aralarındaki farkın süreç içinde unutulması terâdüfün sebeplerindendir.²⁷⁷

Bir diğer sebep sözcüklerin kalb, ibdâl ve hazf gibi sebeplerle değişikliğe uğramasıdır. Kabilelerin harflerde yapmış oldukları kalb, ibdâl ve tahfif sonucu ortaya

²⁷² Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır-1995, I,128, Subhi İbrahim, *Dirâsâtun fi Fıkhi'l-Luğa*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut-2004, s. 213, Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 242, Kadir Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, s. 31.

²⁷³ Mehmet Hakkı Suçin, *Öteki Dilde Var Olmak*, s. 88.

²⁷⁴ Salih Tur, “Arap Dilinde Anlam Benzerliği Olan Sözcüklerin Yapısı, Kaynağı, Önemi Ve Retorik Açından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara-2007, IV, 1856.

²⁷⁵ Halil Ersoylu, “Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?”, *TDED*, 2001, c. I, S. 591, s. 250-266.

²⁷⁶ Mehmet Hakkı Suçin, *Öteki Dilde Var Olmak*, s. 88.

²⁷⁷ Subhi İbrahim, *Dirâsâtun fi Fıkhi'l-Luğa*, 241.

çıkan telaffuz farklılığı da terâdüfün ortaya çıkmasında etkili olan faktörler arasında zikredilmiştir. Örneğin “صِرَاط” kelimesinin “سِرَاط” veya “زِرَاط” şeklinde telaffuz edilmesi gibi.²⁷⁸

Dilde anlam değişmelerinin görülmesi de terâdüfün sebeplerindendir. Zira kelimeler de dillerin geçirmiş olduğu evrelerden geçerler. Kelimeler bir takım sebep ve kanunlara bağlı olarak kimi zaman olduğu gibi kalırken, kimi zaman da değişim ve sapmalara uğrayarak nesilden nesile süratle intikal ederler. Bu tür değişimler; bazen hâs(özel) olan bir kelimenin anlam genişlemesi sonucu âmm(genel); âmm bir kelimenin anlam daralması sonucu hâs olması ve mecâz kullanımlardır. Özelin genelleşmesi (ta'mîmu'l-hâs): الدَّفْنُ ölüyü gömmek anlamındayken دَفَنَ سِرَّهُ şeklinde sırrı gizlemek (gömmek) anlamında كَتَمَ fiiliyle eş anlamlı olmuştur. Genelin özelleşmesi (tahsîsu'l-âm): الوَغَى kelimesi savaşta çıkan boğuk sesler anlamındayken savaş anlamını kazanmış ve الحَرْبُ kelimesiyle eş anlamlı olmuştur. Mecâz kelimelerin eş anlamlı olmasına örnek olarak ise الرَّحْمُ kelimesinin ana rahmi anlamından mecâzi yolla sevgi şefkat anlamını kazanarak bu anlamdaki kelimelerle eş anlamlı olması verilebilir.²⁷⁹

Duygusal anlamdaki farklılıklar da eş anlamlı sözcüklerin sebepleri arasında görülebilir. *Hayat kadını* ile *fahişe* arasında böyle bir ayrımın olduğu söylenebilir. Burada sözcükleri söyleyen kişinin duygusal tutumu önemlidir.²⁸⁰

²⁷⁸ Subhi İbrahim, *Dirâsâtun fi Fıkhî'l-Luğa*, 213, Mahfuz Geylani, “Arap Dilinde Terâdüf (Eş Anlamlılık) Olgusu”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Der.*, 2019, c.V, S. 1, s. 33.

²⁷⁹ Mahfuz Geylani, “Arap Dilinde Terâdüf (Eş Anlamlılık) Olgusu”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Der.*, 2019, c.V, S. 1, s. 22., Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, s. 243.

²⁸⁰ Mehmet Hakkı Suçin, *Öteki Dilde Var Olmak*, s. 88.

2.3. Arap Dilinde Sözlükçülük

2.3.1. Arap Dilinde Sözlükçülük Tarihi ve Çalışmaları

Arapça'da Sözlük çalışmaları için *lugat*, *mu'cem*, *kâmûs* kelimeleri kullanılmaktadır. Arapça karşılığı “söz söylemek, boş konuşmak, ötmek (kuş)”²⁸¹ anlamlarındaki *lugat* kelimesi lağv kökünden türemiş bir isim olup “toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser” demektir.²⁸² Hicrî IV. yüzyılın sonlarına kadar yazılan *lugat* kitapları konularına göre değişik adlar taşıdığından sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim henüz mevcut değildi. Bu dönemde ve daha sonraki süreçte *lugat* kelimesi “dil, lehçe” mânasına geliyordu. “Sözlük bilimi” anlamında *ilmü'l-luğa* ve *mu'cemiyât* ile sözlük karşılığı olarak kullanılan *mu'cem* ve *kâmûs* kelimeleri sonradan terim haline gelmiştir.²⁸³ Sözlükte “kapalılık” anlamındaki ‘ucme kökünden türeyen *i'câm* “kapalılığı gidermek”, *mu'cem* ise “kapalılığı giderme / kapalılığı giderilmiş (söz, kelime, harf vb.)” demektir.²⁸⁴ Dil bilimciler arasında *mu'cem* terimini ilk kullananın *el-Mu'cem fi Bakıyyeti'l-Eşyâ* eseriyle Ebû Hilâl el-Askerî olduğu düşünülmektedir.²⁸⁵ *Kâmûs* kelimesinin ise “suya dalmak” anlamındaki *kamstan* türediği veya *gavstan* dönüştüğü kabul edilir.²⁸⁶ *Fîrûzâbâdî* 'nin *el-Ķâmûsü'l- Muĥîṭ* adlı sözlüğünde ilk kez kullanılmış sonrasında yaygınlaşmıştır.²⁸⁷

Kemâl Muhammed Bîşr, *Dirâsât fi İlmi'l-Luğa* adlı eserinde dil ile ilgili istilâhlar başlığı altında ilk dönemde *fıkhü'l-luğa* teriminin dil ile ilgili çeşitli konular için kullanıldığını ancak bu konuların iki ana başlık altında toplanabileceğini ifade

²⁸¹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, “لغو”, *Kitâbu'l-'Ayn*, IV, 449.

²⁸² İsmail Durmuş, “Sözlük”, *DİA*, İstanbul-2009, XXXVII, 398, İbn Sîde, *el-Muĥaşşas*, I, 36.

²⁸³ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *DİA*, XXXVII, 398.

²⁸⁴ Emil Bedi Yakup, *el-Me'âcimu'l-Luġaviyyeti'l-Arabîyye*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâ'yîn, Beyrut-1985, s. 9.

²⁸⁵ Ali el-Kâsımî, “el-Mu'cem ve'l-Kâmûs-Dirâse Tatbikiyye fi İlmi'l-Mustalah”, *Mecelletu'l-Lisâni'l-Arabî*, 1986, S. 48, s. 237.

²⁸⁶ İbn Düreyd, “سقم”, *el-Cemhere*, II, 851, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, “قمس”, *el-Ķâmûsü'l-Muĥîṭ*, thk. Mektebu Tahkiki't-Türâşî'l-İslâmî, Müessesetu'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, Beyrut- 2005, s. 567.

²⁸⁷ Fevzi Yusuf el-Hâbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabîyye Mevdü'ât ve Elfâz*, el-Velâ, Mısır-1993, s. 10.

etmektedir. Bunların ilki genel olarak dil hazinesi denilebilecek sözcükleri ele alan sözlük çalışmalarıdır. Ancak bu çalışmalarda kelimeler sadece anlam açısından değil terâdüf (eş anlamlılık), müşterek (ortak anlam), ezdâd (zıt anlamlılık), naht, iştikâk, mecâz, hakikat gibi tüm yönleriyle ele alınmaktadır. Fıkhu'l-luğa teriminin ikinci kullanımı ise ilimlere giriş veya bir mukaddime olarak kabul edilen genel araştırmalar içindir. Bu araştırmalarda dilin orijini, dil lehçeleri, dilin kaynakları, dilin işlevi, dilde ta'lîl, kıyas ve lahn gibi konular ele alınmaktadır.²⁸⁸

Arapça sözlükçülük hakkında araştırma yapan müellifler sözlükçülüğün bazı aşamalardan geçerek son şekline geldiğini belirtir. Buna göre İslamiyet'in ilk yıllarında Kuran ve hadiste geçen ve anlamı sahâbîler tarafından bilinmeyen garip lafızların Hz. Peygamber tarafından açıklanması ve sahâbîlerin de bu açıklamaları ezberleyip yazmaları veya rivayet etmeleri Arapça sözlükçülüğün ilk basamağını oluşturmuştur.²⁸⁹ Bu dönemde Kuran'da geçen ve dilde çok yaygın olmayan kelimeleri, eş anlamlı kelimeleri, aynı kelimenin muhtelif ayetlerde taşıdığı farklı anlamları ve yine hadiste geçen ve az kullanılan kelimelerin anlamlarını tespit etmiş, emsal gibi edebi mahsuller açıklama aracıydı.²⁹⁰ Bu tür faaliyetler ashap devrinde artarak devam etmiş, dönemin ileri gelen âlimleri bu soruları cevaplandırmıştır. İlk aşamada belli bir tasnif düşüncesi olmadan işitme ve kayıt sırasına göre derlemeler yapılmıştır.²⁹¹ İkinci aşamada fetihlerin artması ile birçok kabilenin iç içe olması sebebiyle anlamların birbirine karışmasını önlemek amacıyla derlenen malzeme, konularına göre tasnif edilmiş, böylece tek konuyla ilgili kelimelerin bir araya toplandığı yüzlerce sözlük risâlesi meydana getirilmiştir. Tek konulu sözlüklerin çoğu h. II. asırda yazılmıştır.²⁹² Sözlük telifinin üçüncü merhalesinde dilin bütün kelimelerinin alınması amaç edilmiş ve belli bir dizim

²⁸⁸ Kemâl Muhammed Bişr, *Dirâsât fî İlmi'l-Luğa*, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1986, s. 43., Ramazan Demir, "Arap Dilinde "Fıkhu'l-Luğa" Ve " İlmi'l-Luğa" Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu Ve Gayesi", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. XIII, S. 23, s. 194.

²⁸⁹ Abdülhamid Muhammed Ebu Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye Medârisuhâ ve Menâhicuhâ*, el-Fârûku'l-Hadis li't-Tibâ'ati ven'-Neşri, Kâhire-1981, s. 12.

²⁹⁰ Ebu Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, s. 14.

²⁹¹ Fevzi Yusuf, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, s. 22.

²⁹² Dîzîrih Saqqâl, *Neş'etu'l-Me'âcimi'l-'Arabiyyeti ve Tetavvuruhâ*, Dâru's-Sadâkati'l-'Arabiyye, Beyrut-1995, s. 9, Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, Üniversite Yay., Van-2004, s. 327.

sistemine göre tam sözlükler hazırlanmıştır. Bunların ilki, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) telif ettiği *Kitâbü'l- 'Ayn*' dir. Halîl b. Ahmed'in Arap dilinin bütün kelimelerini kapsamasını hedeflediği bir sözlük yazmaya karar vermesi o zamana kadar sözlük malzeme ve dokümanlarının, birçok konu sözlüğünün hazır durumda olduğuna işaret etmektedir.²⁹³

Sözlük tasnifinde herkesin üzerinde anlaştığı bir sınıflandırma söz konusu değildir. Ancak genel olarak sözlükler iki ana başlık altında toplanmıştır. Bunlardan biri, kelimeleri harflerin farklı yönlerden belli bir dizim sistemine göre ele alınan el-me'âcimu'l-elfâz bir diğeri ise kelimelerin anlamlarına göre ele alınan el-me'âcimu'l-me'ânî türüdür.²⁹⁴ el-Me'âcimu'l-me'ânî türüne konularına göre kelimeleri inceleyen el-me'âcimu'l-mevzûi de dahil edilebilir.²⁹⁵ Sözlükçülük/Lugatçılık, kapsamı geniş olan bir konu olması itibarıyla çalışmamızın çerçevesinden uzaklaşmaması için burada sadece *İttifâku'l-Mebânî*'yi daha iyi anlamaya yardımcı olacak, eserin ele alınış yönteminde kullanılan sözlük türlerine değinilecektir.

2.3.2. İttifâku'l-Mebânî'de Esas Alınan Sözlük Türleri

İttifâku'l-Mebânî'de kullanılan sözlük türleri alfabetik değil anlama yöneliktir. Bu sözlük türlerinin tamamı için Arap Dilinde el-Me'âcimu'l-Me'ânî/Mevzûi terimi kullanılmaktadır. Bu tür sözlükler yapı itibarıyla genel ve dilin bütün söz varlığını derleyen sözlükler olabildiği gibi herhangi bir konu üzerindeki müfredatı derleyen özel, konulu sözlükler de olabilir.²⁹⁶ Bu çalışmalarda sözcükler sadece anlam açısından değil terâdüf (eş anlamlılık), müşterek (ortak anlam), ezdâd (zıt anlamlılık), mecâz, hakikat gibi tüm yönleriyle ele alınmaktadır.

²⁹³ Abdullah Derviş, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye me'a İ'tinâ'in Hâşşin bi-Mu'cemi'l-'Ayn li'l-Halîl b. Ahmed*, Mektebetu'ş-Şebbâb, Kahire-1956, s. 4.

²⁹⁴ Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahşu'l-Luğavî 'inde'l-'Arabî, Âlemü'l-Kütüb*, Kahire-1988, s. 175.

²⁹⁵ Emil Bedi' Yakup, *el-Me'âcimu'l-Luğaviyye*, s. 17.

²⁹⁶ Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, s. 348.

Eş Anamlı (Müterâdif) Kelimeleri Ele Alan Sözlükler: Sesleri ayrı olduğu halde birbirine anlamca yakın kavramları sözcükleri ele alan sözlüklere denir.²⁹⁷ Bir kavramın eş anlamlılarıyla karşılandığı sözlükler ana dilin ve özellikle bir yabancı dilin inceliklerine inmede yardımcıdırlar.²⁹⁸ el-Hemedânî'nin *el-Elfâzü'l-Kitâbiyye*²⁹⁹ adlı eserinde yer alan bâbu'l-irşâdan bir bölüm bu tür için güzel bir örnek olacaktır.

باب الإرشاد

يُقَالُ أُرْشِدْتُ الرَّجُلَ إِلَى الرَّأْيِ وَغَيْرِهِ إِرْشَادًا وَهَدَيْتُهُ هِدَايَةً وَدَلَّيْتُهُ دِلَالَةً وَأَدَلَّيْتُهُ عَلَيْهِ إِدْلَالًا....³⁰⁰

Yukarıda yer alan irşâd, hidâye, dilâle, idlâl kelimeleri doğru yol gösterme anlamında kullanılmaktadır. *İttifâku'l-Mebânî*'nin üçüncü bölümü bu türde yazılmıştır. Aslında tüm sözlüklerde kelimeler öncelikle sahip olduğu anlama en yakın anlamlı kelimeyle açıklandığı için sözlüklerin geneli kısmî olarak müterâdif sözlük sayılabilir. Ancak bu konuda özel olarak yapılan çalışmalar da çoktur.³⁰¹ *İttifâku'l-Mebânî*'nin üçüncü bölümü bu sözlük türüne dâhil edilebilir.

Ezdâd Kelimeleri Ele Alan Sözlükler: Ezdâdla ilgili eserler sözlükler tasnif edilirken ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde ezdâddan kabul edilen kelimeler bir araya getirilmiş; ayet, hadis, şiir ve atasözlerinden örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Müellifler, kendilerinden önceki müelliflerin eserlerinden istifade etmiş ve nakillerde

²⁹⁷ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'acim*, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut-1993, s. 218.

²⁹⁸ Galip Yavuz, "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. VI, S. 1, s. 118, Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-Me'acim*, s. 218.

²⁹⁹ Eser eş anlamlı kelimelere dair olup bir çeşit kavramlar sözlüğü demek olan "fikhu'l-luğa" türünde bir eserdir. Hemedânî bu kitabında kelimeleri belli bir alfabetik sıraya göre değil, ifade ettikleri ortak anlam ve konulara göre bablara ayırmakta ve bunların mânalarını, özellikle cümle içindeki kullanılışlarını göstermektedir. (Bkz. Hulusi Kılıç, "Abdurrahman El-Hemedânî", *DİA*, İstanbul-1988, I, 166.)

³⁰⁰ Ebu'l-Hasen Abdurrahmân b. İsbâ b. Hammâd el-Hemedânî, *el-Elfâzü'l-Kitâbiyye*, thk. Emil Bedi Yakup, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1991, s. 140.

³⁰¹ Terâdüf konusunda yazılan diğer çalışmalar için bkz. Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-Me'acim*, s. 218.

bulunmuştur.³⁰² İbnu'l-Enbârî'nin *Kitâbu'l-Ezdâd* adlı eserinden bir bölüm örnek olarak verilecektir.

التسبيد حَرْفٌ مِنَ الْأَصْدَادِ يُقَالُ سَبَّدَ الرَّجُلُ شَعْرَهُ إِذَا حَلَقَهُ وَاسْتَأْصَلَهُ وَقَدْ سَبَّدَ شَعْرَهُ إِذَا طَوَّلَهُ وَكَثَّرَهُ³⁰³

Yukarıda verilen bilgilere göre *tesbîd* kelimesi saçın *hem tıraş edilmesi* hem de *uzatılması* anlamına gelmektedir. İbn Benîn müşterek lafızları ele aldığı ikinci bölümde ezdâd kelimelere yer vermiştir. Bazı dil bilginleri için müşterek lafızlardan sayılsa da çoğu dil bilginine göre müstakil bir anlam türü olan ve Arap dilinde özel bir yeri bulunan ezdâd türüne dair birçok çalışma yapılmıştır.³⁰⁴ İbn Benîn müşterek lafızları ele aldığı bölümde ezdâd kelimelere de yer vermiştir.

Çok Anlamlı (Müşterek) Kelimeleri Ele Alan Sözlükler: Müşterek lafızlara dair ilk çalışmalar Kur'an'da bu kapsamda yer alan kelimelere dairdir. Genel olarak “el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir” başlığı altında telif edilen bu eserlerde “vücûh” kavramı ile Kur'an'daki müşterek lafızlar kastedilmiştir. Ebû Tayyib el-Lugavî'nin *Şeceru'd-Dür fi Tedâhuli'l-Kelâm bi'l-Me'âni'l-Muhtelifa*, Yahyâ b. Sellâm'ın *et-Taşârif* adlı eserleri bu alandaki ilk çalışmalardandır. Süyûtî'nin de bu konuda *Mu'terekü'l-Akrân fi Müştereki'l-Kur'ân* adlı bir eseri vardır.³⁰⁵ *İttifâku'l-Mebâni*'nin ikinci bölümü de bu alana örnek gösterilebilir.

Tek Konulu Sözlükler: Tek konuyla ilgili kelimelerin bir araya toplandığı yüzlerce sözlük risâlesi meydana getirilmiştir. Sözlükçülüğün ikinci merhalesi sayılan tek konulu sözlük çalışmalarının çoğu h. II. yüzyılda yazılmıştır. Ebû Hayre el- 'Arabî, Ebû Mâlik gibi dilciler çöllere, şehir merkezlerine seyahat ederek bedevî Araplarla

³⁰² Fadime Kavak, *Arap Dilinde Karşıt Anlamli Kelimeler (Ezdâd) ve el-Enbârî 'nin El-Ezdâd Adli Eserinin Tahlili*, Emin Yay., 2017, s. 131.

³⁰³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Saydâ-Beyrut-1987, s. 309.

³⁰⁴ Ezdâd konusunda yapılan diğer çalışmalar için bkz. Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'acim*, s. 299.

³⁰⁵ İsmail Durmuş, “Müşterek”, *DİA*, İstanbul-2006, XXXII, 171.

temas kurarak lafızları konularına göre aynı yerde toplamışlardır.³⁰⁶ Bu tür eserlere ait ortak isimlerin bir kısmı Kitâbü'n-Nevâdir, Lahnü'l-Âmme, Halku'l-İnsân, Kitâbü'l-İbil, Kitâbü'l-Haşerât, Kitâbü'l-Esmâ', Kitâbü'l-Ef'âl şeklindedir.³⁰⁷ İbn Benîn müterâdif lafızları ele aldığı üçüncü bölümde bazı bâbları bu sözlük yöntemiyle ele almıştır.

Müşeccer Sözlükler: İbn Benîn'in eserinin ikinci bölümünde kullandığı kelimeleri açıklama yöntemlerinden birinin ismi olan müşeccer kelimesi “ağaç biçimi verilmiş şey” demektir.³⁰⁸ Modern dil bilimciler müşeccer türünü bir sözlük türü olarak kabul etmişlerdir.³⁰⁹ Sözlük biliminde müşeccer eş anlamlılık, çok anlamlılık ve bazen da zıt anlamlılık yoluyla kelimelerin silsile halinde birbiriyle açıklandığı türdür.³¹⁰ Birbiriyle açıklanan kelimeler iç içe girip ağaç dalları gibi girift bir kompozisyon oluşturduğu için “müşeccer, şecerü'd-dür, müdâhal, mütedâhal” olarak isimlendirilmiştir. Bazı dil bilginleri müselsel hadis teriminden esinlenerek sözü edilen türe müselsel kavramının kullanılmasını uygun görmüştür.³¹¹ Kısacası müşeccer aralarında herhangi bir açıdan alaka bulunan kelimelerin birbiriyle açıklandığı bir sözlük türüdür. İlk örneğinin hicrî IV. yüzyıla dayandığı tespit edilen müşeccer türü eserlerin daha sonra birkaç örneği daha telif edilmiştir.³¹² Bu tür sözlüklerde öncelikle “şecere” denilen ve kelimeler zincirinin ilk halkasını oluşturan bir anahtar kelimeye (baş kelime) yer verilir. Ardından bu kelime başka bir kelimeyle, o bir başkasıyla, o da bir diğeriyle açıklanır. Böylece birbirinin anlamını açıklayan kelimeler zinciri, yazarın sözlük bilimi ve eş anlamlı kelimeler alanındaki gücüne göre çoğalabilir. Neticede her bir şecerede

³⁰⁶ Kenan Demirayak-Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay., Erzurum-2000, 129.

³⁰⁷ İsmail Durmuş, “Sözlük”, XXXVII, 398.

³⁰⁸ ez-Zebîdî, “شجر”, *Tâcü'l-'Arûs*, XII, 139.

³⁰⁹ Firâs Abdurrezzak es-Sûdânî, *el-Müşeccer min Ğaribi'l-Luġa*, Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfeti ve'l-'Ulûm, Mısır-2019, s. 141.

³¹⁰ Ebû Tayyib el-Luġavî, *Şeceru'd-Dür fi Tedâhuli'l-Kelâm bi'l-Me'âni'l-Muhtelifa*, thk. Muhammed Abdülcevâd, Dâru'l-Me'ârif, Kahire-tsz., s. 36.

³¹¹ İsmail Durmuş, “Müşeccer”, *DİA*, İstanbul-2006, XXXII, 158.

³¹² Mehmet Nafi Arslan, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lügat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Der.*, 2018, C. X, S. 2, s. 598.

birbiriyle açıklanan ve bir tek anahtar kelimedeki birleşen kelime sayısı yüze ve daha fazlasına çıkabilir. Daha sonra aynı anahtar kelime veya diğer bir kelimeyle başlanan bir fasla geçilerek ortak bir anlam etrafında kelimeler zinciri inci dizisi gibi bir zincir oluşturur. Türe “şecerü’ d-dür” denilmesi de onun inci dizisinden oluşan gerdanlığa benzetilmiş olmasındandır.³¹³ Zincirin ilk halkasını oluşturan ve bölüme adını veren ilk kelimeye şecere veya miftâh denildiği gibi “ağacın kökü veya gövdesi” anlamında cezr de denir; ondan doğup zincirlenen kelimelere de “ağacın dalları” mânasında fûrû‘ adı verilir. Bu tür sözlüklerde bazı kelimelerin lafız veya mânalarına ilişkin şâhid olan örnekler de yer alır.³¹⁴ Bazı yazarlar her bölüme bir beyitle başlar. Anahtar kelime olarak o beyitteki garîb veya nâdir kullanılan bir kelimeyi seçip kelimeler silsilesini başlatır. Bir kısım yazar da her bölümü şiirle başlatır, şiirle bitirir.³¹⁵

Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, kelimeler halkasındaki ilk kelimeyi anahtar olarak kabul edip ikinci kelimenin bu ilk kelimeyi, diğerinin de bu ikinciye açıkladığını ve halkanın bu şekilde devam ettiğini belirtir. Söz konusu halkanın nerede son bulduğunu ise şu sözlerle belirtir; “*Müellifin nefesi devam edene kadar halka devam eder, nefesi kesilince de halka kesilir. Halka bitince müellif başka bir halkaya başlar ve kitabın sonuna kadar bu şekilde devam eder.*”³¹⁶ Müşeccer türü eserler lafız ve anlam zenginliği sağlayarak dilin gelişmesine imkân vermektedir. Aynı zamanda okuyucuya çok kullanılan kelimelerle beraber az kullanılan (garîb) veya kullanılmayan (nâdir, mehcûr, metrûk) kelimeleri öğrenme kolaylığı sağlamaktadır. Nitekim bu türden sözlükler daha çok bu kelimeleri ele almıştır. Müşeccer sözlük alanında zamanımıza ulaşan ilk eser Gulâmu Sa‘leb’in *Kitâbü’l-Müdâhal fi Garîbi’l-Luğa*’sıdır. Gulâmu Sa‘leb’i, *Şeceru’ d-*

³¹³ Mehmet Nafi Arslan, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lügat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Der.*, s. 599.

³¹⁴ Ebû Ömer ez-Zâhid Gulâmu Sa‘leb, *el-Müdâhal fi’l-Luğa*, thk. Muhammed Abdülcevâd, Mektebetü’l-Anclü el-Mısırye, , Kahire-tsz., muhakkikin girişi., s. 6.

³¹⁵ Mehmet Nafi Arslan, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lügat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Der.*, s. 599.

³¹⁶ Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu’cemu’l-Me’acim*, s. 341.

Dür adlı eseriyle öğrencisi Ebû Tayyib el-Luğavî izler.³¹⁷ *İttifâku'l-Mebânî*'nin ikinci bölümü bu sözlük türünden sayılabilir.

el-'Aşerât: Bu sözlük türü hakkında bulunan genel tanım “Yaklaşık on veya daha fazla anlamı olan kelimelerin derlendiği sözlüklerdir.”³¹⁸ şeklinde olmuştur. Ancak aşerât kavramının kazanılmasında etkisi olduğu bilinen iki eser olan Gulâmu Sa‘leb ve Kazzâz’ın *el-Aşerât* isimli eserleri içerik ve yöntem olarak birbirine benzer değildir. Bu alanda ilk eseri veren Gulâmu Sa‘lebin eseri Arapça’da az kullanılan (nâdir) kelimelere dair bir eser olup altmış babdan ibarettir. Her babın on kelime ihtiva etmesi düşünülmüşse de mevcut şekliyle bazı bablarda daha az kelime bulunduğu görülmektedir.³¹⁹ Her bâb birbirine vezni ve son harfi birbirine benzeyen kelimeleri toplanılmasından oluşmuştur. Bu içerik mütebâyin kelime gruplarında değerlendirilebilir. Kazzâz’ın eserinde ise kelimeleri aktarma yöntemi ile bir bölümünü Gulâmu Sa‘leb gibi birbirine benzer kelimelerden oluştururken büyük bir bölümü bir kelime verip daha sonra taşıdığı tüm anlamları aktarma şeklindedir. Bu yönüyle müşterek kelime grupları içinde değerlendirilir. İki eser hakkında ilgili bölümde daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Ancak iki eser incelendiği üzere aşerât hakkında genel bir tanım yapmak bu sebeple bizce mümkün görülmemektedir. *İttifâku'l-Mebânî*’de birinci bölümün bir kısmı aşerât türünde yazılmıştır.

el-Müşelleş: Arapça’da bir hareke farkıyla üç değişik kelime oluşturan kalıplarla ilgili bir sözlüktür.³²⁰ Müşelles kavramı ث ل ث kökünden türetilmiş üçlenmiş/üçlü anlamında ism-i mefuldür.³²¹ Müşellesler isim ya da fiillerde kökte, vezinde ve harflerin tertibinde birbirlerine benzeyen ancak harflerin harekesi farklı olan üç kelimedir.³²²

³¹⁷ İsmail Durmuş, “Müşeccer”, *DİA*, XXXII, 158.

³¹⁸ Mustafa Kılıçlı, “Kazzâz”, *DİA*, XXV, 160.

³¹⁹ Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Gulâmu Sa‘leb”, *DİA*, İstanbul-1996, XIV, 188.

³²⁰ Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-Me'acim*, s. 302.

³²¹ Yakup Civelek, “Arap Dilinde Üçlemeli/Müşelles Kelimelere Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, *İslami Araştırmalar Der.*, Ankara-2003, c. XVI., S. 3, s. 365.

³²² Mustafa Kılıçlı, *Arapçada Müşelles Lügatler ve Müellifleri*, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay., Erzurum-1998, s. 16.

Müselleste esas olan kelimenin kök harflerinin sırasının değişmemesidir.³²³ Müselles kelimeler müşterek lafızlara dâhil edilebilir. Çünkü kelimeler kök itibariyle değişmemektedir. Müselles kullanımına örnek olarak البشارة kelimesi verilebilir. البشارة kelimesi bâ harfi fethalı olarak yazılırsa *güzellik*, البشارة bâ harfi dammeli olarak yazılırsa *iyi ya da kötü bir haber vermek*, البشارة bâ harfi kesralı olarak yazılırsa *müjdeleyici kişiye verilen bahşiş* anlamına gelmektedir.³²⁴ Aynı anlamın birden çok kalıpla ifade edilmesi ile bir anlatım genişliği sağlanmaktadır. Müselles kelimelerin arasındaki çeşitli ayrımların ortaya konulmasına fayda sağlamaktadır. Her hareke değişimi sonucu yeni bir anlam doğmaktadır. Arap kabilelerinin çok oluşu müsellesin tabi bir türetme şekli olarak ortaya çıkmasının başlıca sebeplerindendir.³²⁵ *İttifâku 'l-Mebâni'* de müşterek lafızların incelendiği ikinci bölümde ele alınan bazı bâblar müselles yöntemi kapsamına alınabilir.

³²³ Yakup Civelek, “Arap Dilinde Üçlemeli/Müselles Kelimelere Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, *İslami Araştırmalar Der.*, s. 365.

³²⁴ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu 'cemu'l-Me 'âcim*, s. 302.

³²⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl el-Ba'lı el-Hanbelî, *el-Müselles-Zü'l-Ma'na 'l-Vahid*, nşr. Abdulkerim Avfi, Kuveyt 2000, s. 29-30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİFÂKU'L-MEBÂNÎ ve İFTİRÂKUL MEÂNÎ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. Eserin Tanıtımı

İbn Benîn'in *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî* adlı eseri yaklaşık üç yüz sayfadan oluşmaktadır. Eseri Yahya Abdurraûf Ceber tahkik etmiştir. Eserin isminden de anlaşılacağı üzere okunuşu aynı anlamları farklı olan çok anlamlı/eş adlı kelimeleri incelemektedir. Ayrıca *İttifâku'l-Mebânî* anlam bilimi konuları içinde değerlendirilen okunuşları farklı anlamları aynı olan eş anlamlı kelimeleri, bir kelimenin zıt anlamlara sahip olması anlamına gelen ezdâd kelimeleri incelemektedir. Anlam bilimine dâhil edilen kelimelerin anlam ilişkilerini incelediği bu eser kelimeleri farklı yöntemlerle açıklama yönüyle de bir tür sözlük çalışması olması sebebiyle çok yönlü bir dil kitabıdır. İbn Benîn en çok Ebû Tayyib el-Lugavî'nin *Şeceru'd-Dür* adlı eserinden ve Kazzâz'ın *el-Aşerât* adlı eserlerinden alıntılar yapmak üzere başka kaynaklardan iktibaslarla veya ulaştığı kaynaklara atıfta bulunarak ya da ayetlerden, hadislerden ve şiirlerden deliller zikrederek eserine aldığı kelimeleri açıklamıştır.

Eser üç ana bölüm etrafında şekillendirilerek anlam yapılarını ele alış yöntemine göre farklı bâb ve fasıllara ayrılmıştır.

3.2. Eserde Takip Edilen Yöntem

Mukaddime ile başlayan eser üç ana bölümden oluşmuştur. Bunlar;

اختلاف الألفاظ واختلاف معانيها lafizları ve anlamları farklı kelimeler(mütebâyin),

اتفاق الألفاظ واختلاف المعاني lafizları aynı anlamları farklı kelimeler (müşterek),

اختلاف الألفاظ واتفاق المعاني lafizları farklı anlamları aynı kelimeler(müterâdif)dir.

İbn Benîn farklı ifadesi için bazen اِفْتِرَاق bazen اِخْتِلَاف bazen de تَبَايُن kavramlarını kullanmıştır. Aynı ifadesi için اِتِّفَاق ve تَكَاوُف kavramlarını, zıt kelimesi içinse (ezdâd kastedilmemektedir) نَقِيض ifadesini kullanmıştır. İbn Benîn başkalarından duyduğu bilgileri aktarırken ne kadar uzun olursa olsun adeta bir hadis rivayeti gibi tüm senedi ile beraber nakletmiştir. أَخْبَرْنَا - أَنْبَأْنَا - حَدَّثْنَا gibi hadis rivayet terimleri kullanmıştır. Bu da onun eserinin güvenilirliğini artırmıştır.

İttifâku'l-Mebânî'de kelimelerin aktarılışında sistematik bir metot bulunmadığı için İbn Benîn'in uyguladığı metot hakkında net esaslar belirlemek oldukça zordur. Carl Brockelmann *İttifâku'l-Mebânî* için sözlük tanımını yapar³²⁶ ancak kelimeleri aktarırken alfabetik sıra takip etmediği için alfabetik bir sözlük değildir. Kelimelerin açıklamalarında daha çok farklı kaynaklardan nakillere ağırlık verildiği ve bazı bölümlerde şiirlerden sık sık istişadlar yapıldığı için kelimelerin açıklamaları çok düzenli değildir. Ancak bu olumsuz durumlara rağmen İbn Benîn'in kelime aktarımlarından yola çıkarak eserde takip ettiği metodu ortaya koyan bazı durumlardan da bahsedilebilir. İbn Benîn'in bölüm ve yöntemlerde kullandığı örneklere "*Eserin Muhteva Yönünden Tahlihi*" başlığı altında yer verilecektir. Kelimelerin anlam yönünden sınıflandırılışında Ebû Tayyib el-Lugavî ve İbn Fâris'ten çok uzaklaşmayan İbn Benîn bu üç ana bölümde aşağıda yer alan İbn Fâris'in sınıflandırmasının yedi maddesine de farklı yöntemlerle değinmiştir.

- 1- Lafzı ve manası değişik kelimeler.
- 2- Lafzı değişik manası aynı olan kelimeler
- 3- Lafzı bir manası değişik kelimeler
- 4- Lafzı aynı manası zıt kelimeler.

³²⁶ Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, III, 303.

5- Lafzı ve manası yakın kelimeler

6- Lafzı değişik manası yakın kelimeler.

7-Lafzı birbirine yakın anlamları değişik kelimeler.³²⁷

Yaklaşık otuz sayfa süren söylenişi farklı anlamları farklı (mütebâyin) içeriğindeki birinci bölümde hem lafzı hem anlamı farklı olan kelimeler incelenmiştir. Lafızları ve anlamları farklı olan kelimeleri incelediği bu bölümde kelimeleri farklı kılan unsurları sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma şu şekildedir.

Şekil ve anlam açısından kesin bir farklılık bulunan kelimeler: Bu tür, dilde asıl olandır. Çünkü her lafız bir anlama delâlet eder. Taşdığı anlama başka bir lafız ortak olmaz.³²⁸ Örneğin, حجر، كوكب، يشرب gibi. Bu kelimeler arasında lafızda ve anlamda bir benzerlik bulunmaz.

Şekil açısından sınırlı bir değişim olmakla beraber anlam açısından kesin bir fark bulunan kelimeler: İbn Benîn yapı, vezin, harf açısından birbirine benzeyen kelimeleri incelediği bu bölüme aşerât konusu ile başlamıştır. Daha önce bahsedilen aşerât türünün örnekleri incelendiğinde kelimeler bazı noktalarda benzerlik gösterirken bazı noktalarda farklılık göstermiştir. Benzeştiği hususlar vezin ve son harflerdir. İbn Benîn, Gulâmu Sa‘leb ve Kazzâz’ın aşerât türü eserlerinden yararlanmış, alıntı yapmış ve onların kullandığı terimleri kullanmıştır. Gulâmu Sa‘leb’in getirdiği kelimelerden daha azını getirmekten sakınmış ona eklemeler yapmıştır. Yine onun bâblandırmasına tâbi olmuş bunu kendi yazdıklarının farkının ortaya çıkması için yaptığını belirtmiştir.³²⁹ Aşerât bölümünde ele aldığı kelime, Gulâmu Sa‘lebin eserindeki المنع bâbı olduğu için son harfi ayn olarak ve bu vezin ile kelimeleri çoğaltmıştır. Daha doğru bir ifadeyle Kazzâz’ın çoğalttığı kelimeleri aktarmıştır.

³²⁷ İbn Fâris el-Kazvînî, *eş-Şâhibî fi Fıkhî'l-Luğa*, s. 59-60.

³²⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *Farklar Sözlüğü*, s. 7.

³²⁹ İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, s. 89.

İrab sebeplerinden dolayı şekil ve anlam açısından sınırlı farklılık bulunan kelimeler: Fiilimsi olan ism-i fail ve ism-i mefuller de anlam değişikliğine sebeptir. İbn Benîn bu bölümde kelimenin izafet durumunda tenvinli olup olmamasına göre anlamının değişmesi, nehiy ve nefiy lâ'sının anlamda oluşturduğu değişiklik gibi nahvî olgulardan bahsetmiş ayetlerden, hadislerden örnekler getirmiştir.

Kelimelerin çatısındaki hareketlerin farklılığıyla şekil ve anlam açısından sınırlı farklılık bulunan kelimeler: فُعْلَةٌ vezni ile فُعْلَةٌ vezinleri arasındaki bir hareke farklılığının kelimenin anlamında ismi fail ve ismi meful gibi değişimler oluşturmasına örnekler vermiştir. Zira فُعْلَةٌ vezninde olan kelimelerde (fâ harfi dammeli ayn harfi fethalı) ismi fâil, (fâ harfi dammeli ayn harfi sâkin) yazılırsa ismi meful anlamına gelmektedir.³³⁰ Bu örneklerin lafzında ve anlamında küçük ama önemli fark bulunmaktadır.

Şekil ve anlam açısından birbirine yakın olan kelimeler: Kelimelerde sadece bir harf değişimiyle yaşanan farklılıklara değinmiştir. Bu bölümde ele aldığı kelimelerin aşerâttan farkı vezin ve son harf birlikteliği yoktur. Örneğin, *parmak ucuyla tutmak* anlamında فَبَصَّ, *avuçlayarak tutmak* anlamında فَبَضَّ kelimeleri gibi. Bu değişimde anlamlar tamamen farklı olabileceği gibi yakın da olabilir. İbn Benîn burada konu itibarıyla yakın olanları ele almış ve bu türde pek çok ilgi çekici örnekler vermiştir. Tüm türler için “*Eserin Muhteva Yönünden Tahlilî*” başlığı altında kullanılan örneklere sıkça yer verilmiştir.

Türeme yoluyla şekli ve anlamı değişen kelimeler: Anlam farklılıklarının türleri arasında örneklerle direkt geçiş yapan İbn Benîn, fiillerin girdiği bâblarla değişen anlamlarından, isimlerin türetilen pek çok şeklinden bahsetmiştir. Burada bütün örnekleri aynı kökten türetilen isimlerden yahut aynı kökten gelen farklı bablardaki

³³⁰ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî, *Işlâhu'l-Manţık*, thk. Muhammed Merab, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut- 2002, s. 303.

fiillerden verirken aynı kökten gelmeyen “yazılış ve anlam olarak birbirine benzer kelimeler” grubuna girebilecek örnekler de vermiştir.

İbn Benîn, döneminin dil bilginlerinden olduğu anlaşılan Ebu'l-Fevâid Muhammed b. Ali el-Gaznevî'ye ismi fail-ismi meful, müzekker-müennes, hemzeli-hemzesiz bazı kelimelerin arasındaki farka dair sorular sorduğu ancak istediği cevapları alamadığını belirtmiştir. Diyalog şeklinde geçen bir görüşmede sorduğu soruları, Ebu'l-Fevâid'in verdiği cevapları ve aslında olması gerektiğini düşündüğü cevapları aktararak mütebâyin kelimeleri incelediği bölümü bitirmiştir.

Lafızları ve anlamları farklı kelimeleri çeşitli açılardan ele aldıktan sonra İbn Benîn'in lafızları aynı anlamları farklı kelimeler (müşterek) için ayırdığı ikinci bölüm yaklaşık yüz elli sayfadan oluşmaktadır. Bu bölümde Ebû Tayyib el-Luğavî'nin *Şeceru'd-Dür*, Gulâmu Sa'leb'in *el-Aşerât* ve *Kitâbü'l-Müdâhal*, Kazzâz'ın *el-Aşerât* adlı eserlerinden birçok alıntılar yapmıştır. Burada daha önce bahsedilen müselsel ve mütedâhal de denilen müşeccer yöntemini kullanmıştır. Öncelikle kendisinden dallarının oluştuğu asıl kelimeyi verip sonrasında bu dallar içinde kelimeleri diğer anlamlarıyla açıklayarak bir anlam zinciri oluşturmuştur. Kelimelerin anlamlarını açıklarken bazen zıddı olan kelimeyle açıklamıştır. Burada şecer, fer' kavramlarını kullanmasının sebebi Ebû Tayyib el-Luğavî'nin *Şeceru'd-Dür* adlı eserinden esinlenmiş olması ve kelimeleri bir ağaç köküne ve dallarına benzeterek anlamlarını dallandırarak vermesidir.³³¹ Bütün şecerelerde yaklaşık yüz kelime ele almıştır. Kullandığı başlıkların açıklayıcı olması amacıyla ayn kelimesi üzerinden açıklanacaktır. İbn Benîn ilk olarak ayn kelimesinin faslında dokuz farklı anlamına yer vermiştir. Daha sonra şeceresinde başlığı altında ayn kelimesinin en çok bilinen anlamı üzerinden müşeccer yöntemiyle yüz iki kelimeye zincirleme olarak yer vermiştir. Ayn kelimesinin geldiği anlamlardan her birini alıp fer' başlığı altında müşeccer yöntemiyle zincirleme olarak kelimeleri zincirleme olarak açıklamıştır. Bütün ferlerde yaklaşık on kelime açıklanmıştır. Ancak kelimelerin taşıdığı tüm anlamlar için fer' başlığı açılmamıştır. Örneğin, ayn kelimesinin dokuz tane farklı

³³¹ İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, s. 108.

anlamı varken sekiz tane ferî vardır. Diğer kelimelerin şecere, ferî durumları ve içerikleri hakkında muhteva bölümünde tablo halinde bilgi verilmiştir. İbn Benîn birçok görüşünü aktarmada bir muhaddis gibi senetlerini vermeye önem gösterirken bu bölümde dört şecereyi Ebû Tayyib el Luğavî'den alıntı yaptığı içeriklerinde ufak tefek farklılıklar olmasına rağmen aldığı şecerelerden sadece *ayn* şeceresi için Ebû Tayyib el Luğavî 'den aldığını belirtmiştir. Ebû Tayyib el-Luğavî'den aldığı dört şecere arasına farklı kelimeler koyarak onun sıralamasından farklı bir yol izlemiştir. İbn Benîn müşterek lafızları açıklarken kelimeyi dipnotta belirtip kelimenin geldiği anlamları açıklamaya direkt başlamıştır. Ezdâd kelimeleri bu bölümün içinde ele alarak müşterek lafız olarak değerlendirmiştir. Ezdâd kelimelerden biri olan *lahn* faslı hacim olarak birbirinden farklı olan fasıllarda en uzun olan fasıldır. İbn Benîn *lahn* kelimesini incelediği bölümü diğerlerinden daha ayrıntılı ve uzun bir şekilde incelemiştir. *Muntehâ'l-Ereb fi Muntehâ Kelâmi'l-'Arab* adlı eserini tamamen *lahn* konusuna özel yazdığı için bu eserinde de *lahn* konusuna uzun uzadıya yer vermiştir. *Lahn* kavramının dil ve edebiyatta önemli bir yer tutması sebebiyle bu bölümde şairlerden çok fazla yararlanmıştır. Farklı dönemlerdeki kadın Arap şairlerden de bahsederek kadınların da edebiyattaki yerlerinin önemini vurgulamıştır. Kırk beş tane kadın şairden bahseden İbn Benîn, bazı kadın şairlerin ismini vermekle yetinirken bazıları hakkında bilgi vermiş ya da şairlerine yer vermiştir.

Üçüncü bölüme gelindiğinde ise anlamları aynı lafızları farklı (müterâdif) kelimeleri açıklamıştır. Yaklaşık otuz yedi sayfa süren bu bölüm eserin en kısa olan bölümüdür. İbn Benîn Cümle olarak aynı anlamlara gelen ifadelerden ve kelime olarak aynı anlama gelen ifadelerden bahsetmiştir. Burada daha önce sözü geçen el-Kiyâ (İlkiyâ) el-Herrâsî'nin yapmış olduğu mütevârid ve müterâdif ayrımı hatırlanmaktadır. müterâdif ve mütevârid ayrımı söz konusu olduğu zaman müterâdif sayılan tür olan eşdizimleriyle açıklanan kelimelere örnek olarak şu tamlamalar verilebilir.

(أَمَارَاتٌ بَيِّنَةٌ، أَعْلَامٌ لِأَعْمَةٍ، دَلَائِلٌ نَاطِقَةٌ، شَوَاهِدٌ صَادِقَةٌ، مَخَائِلٌ نَيِّرَةٌ، لَائِحَةٌ مُسْنَفَرَةٌ)

İbn Benîn bu bölümde iki usul takip etmiştir. İlki sözlük usulüyle kelimeyi verip açıklamasını yakın anlamlı kelimeyle yapmıştır. İkincisi ise kelimeyi başlık olarak verip altına aynı anlama gelen diğer bütün kelimeleri yazmıştır. İbn Benîn bir başlığında iki yakın anlama gelen kelimeye (الذِّرَاعُ وَالسَّاعِدُ) yer vererek bu başlık altında iki kelime arasındaki farkları belirtmiştir. Bu yöntem bize furûku'l-luğa ilmini hatırlatmaktadır. Bölümün en sonunda mübevvebe (belli bir konuyu ele alan) kitaplarından yararlanarak (الأنف) ve (الذِّرَاعُ) hakkında kelimeleri incelemiştir. Ele aldığı kelimeler Asmaî'ye ait olan *Kitâbü Halki'l-İnsân* kitabındaki kelimelere çok benzerken şevâhid olarak getirdiği şiirler ise aynıdır.

İbn Benîn eserini Allah'a hamd ve Rasul'e salât ile sözlerini sonlandırdığı bir hatime ile bitirmiştir.

3.3. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar

İttifâku'l-Mebâni'nin kaynakları hakkında söylenebilecek ilk husus, eserde esas alınan temel kaynakların şiirlerden, ayetlerden ve hadislerden yapılan istişhâdlardan oluşmasıdır. Müellif, çoğu kelimenin açıklamasında referans olarak Arap şiirinden beyitler zikretmiş yer yer ayet ve hadislere de yer vermiştir. Bu üç ana kaynağın dışında İbn Benîn eserin telifinde bazı kaynaklardan istifade etmiştir. Açıklamalarında söz konusu kaynakları nasıl kullandığı meselesi eserin metot ve muhtevasının konu edildiği bölümlerde ele alınacağından, burada sadece eserin telifinde kullanılan kaynak kitaplardan söz edilecektir.

Gulâmu Sa'leb³³²- el- 'Aşerât fî Ğarîbi'l-Luğa ve Kitâbü'l-Müdâhal

el- 'Aşerât fî Ğarîbi'l-Luğa: İbn Benîn'in esas aldığı kaynakların başında Gulâmu Sa'leb'in bu eseri gelir. Bu eser Arapça'da az kullanılan (nâdir) kelimelere dair bir eser olup altmış babdan meydana gelmektedir. Her bâbın on kelime ihtiva etmesi

³³² Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî (ö. 345/957)

düşünülmüşse de bazı bâblarda daha az kelime bulunduğu görülmektedir. Aşerât türünde yazılmış ilk eserdir.³³³ İbn Benîn mütebâyin lafızları incelediği ilk bölüme aşerât konusu ile başlamış Gulâmu Sa'leb'in (المنع) bâbından alıntı yapmıştır. Kitabı ayrıca *İttifâku'l-Mebâni*'nin de muhakkiki olan Yahyâ Abdurraûf Ceber tahkik etmiştir.

Kitâbü'l-Müdâhal (el-Müdâhalât): Bir çeşit sözlük olan, “müsel” ve “müşeccer” diye de bilinen bu tür eserlerde her bâb bir kelimeyle başlamaktadır. Bu kelime de bir başka kelimeyle açıklanır ve bu bir silsile halinde devam ederek açıklanan kelime sayısı yüze tamamlanır. Müşeccer türünde ilk eser olarak kabul edilir.³³⁴ Silsilesinin ilk kelimesi, bâbın başlığına isim olarak verilmiştir. Bâbların başında anahtar kelime verilmeden önce müellifin o kelimeyi kimden duyduğunu belirten hadislerin senedine benzer bir râvi zinciri bulunmaktadır.³³⁵ Genellikle her babın son kelimesiyle ilgili olarak şirden bir istişhad getirilir. Eser otuz babdan meydana gelmiştir ve müellifi tarafından *Hallü'l-Müdâhal* (*İlelü'l-Müdâhal*) adıyla şerhedilmiştir.³³⁶

Kazzâz³³⁷- Kitâbu'l-‘Aşerât

Kazzâz³³⁸ el-Kayrevânî ve Kazzâz en-Nahvî diye tanınan et-Temîmî'nin³³⁹ eseri olan *el-‘Aşerât fi'l-Luğa* yaklaşık on veya daha fazla anlamı olan kelimelerin derlendiği bir sözlüktür.³⁴⁰ Müellif bu kitabında Gulâmu Sa'leb'in aynı konudaki eserini örnek almıştır.³⁴¹ Önce el-Aşerât başlığıyla başlayıp Gulâmu Salebin aşeratından bir bölüme

³³³ Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Gulâmu Sa'leb”, *DİA*, XIV, 188.

³³⁴ Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-Me'acim*, s. 341.

³³⁵ Mehmet Nafî Arslan, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lügat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Der.*, s. 602.

³³⁶ Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Gulâmu Sa'leb”, *DİA*, XIV,188.

³³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed el-Kazzâz el-Kayrevânî et-Temîmî en-Nahvî (ö. 412/1021)

³³⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 226.

³³⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2475,

³⁴⁰ Mustafa Kılıçlı, “Kazzâz”, *DİA*, Ankara-2002, XXV, 160.

³⁴¹ Fuat Sezgin, *Tarihü't-Türâsi'l-Arabî*, çev. Arafê Mustafa, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad-1988, II, 481.

(المنع) eklemeler yapmıştır.³⁴² Sonrasında yüz kelimenin taşıdığı anlamları müşeccer yöntemiyle açıklayarak ayrı başlıklar altında değerlendirmiştir. Kitabı ayrıca çalıştığımız eserin de muhakkiki olan Yahyâ Abdurraûf Ceber tahkik etmiştir.

Ebû Tayyib el-Luğavî³⁴³- Şeceru'd-Dür - Kitâbu'l-Ezdâd

Şeceru'd-Dür: “Müdâhal”, “mütedâhal”, “müsel” veya “müşeccer” denilen kelimelerin zincirleme olarak birbirleriyle açıklandığı türde bir sözlüktür. Altı bölümden meydana gelmektedir. Eserde her kelime “şecere” adı verilen bir ana bölümde ele alınarak arka arkaya yüz kelimeyle, diğer farklı anlamları ise “fer” denilen çeşitli alt başlıklarda zincirleme onar kelimeyle açıklanmaktadır.³⁴⁴ Son şecerede ise izah edilen kelime sayısı beş yüzü bulmaktadır.³⁴⁵ Gulâmu Sa‘leb’in bir benzeri olan *el-Müdâhal* adlı eserinde daha çok yabancı ve nâdir kelimeler açıklanırken *Şeceru'd-Dür*'de daha çok kullanılan, yeni ve açık kelimeler açıklanmaktadır.³⁴⁶ Kitabın kendi yazarı tarafından eseri hakkında şu şekilde bilgi verilmiştir. “*Bu kitap, farklı anlamlardaki kelimelerin birbiri ardına getirildiği bir kitaptır. Kitaba Şeceru'd-Dür adını vermemizin sebebi her bâb için bir şecere(asıl kelime) belirleyip ona dallar (fer') yani asıl kelimeyi açıklayan ve onun peşi sıra gelen diğer kelimeler eklemizdir. Her şecere aslı tek bir kelime olan yüz kelimedenden oluşmaktadır. Her dal ise on kelimedenden oluşmaktadır. Son şecere ise aslı tek kelime olan beş yüz kelimedenden oluşmaktadır. Bâblara şecere ismini vermemizin sebebi, kelimelerin ağaç dalları gibi birbirine dolanmasıdır. Birbirine giren her kelime, aynı zamanda bir şekilde birbirinden ayrılmaktadır. Takip ettiğimiz yöntem budur.*”³⁴⁷

³⁴² el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 25.

³⁴³ Ebu Tayyib Abdulvâhid b. Alî el-Halebî (ö. 351/962)

³⁴⁴ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Ebu't-Tayyib el-Luğavî”, *DİA*, İstanbul-1994, X, 345.

³⁴⁵ Ebû Tayyib el-Luğavî, *Şeceru'd-Dür*, s. 216.

³⁴⁶ Mehmet Nafî Arslan, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lügat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Der.*, 2018, c. X, S. 2, s. 598.

³⁴⁷ Ebû Tayyib el-Luğavî, *Şeceru'd-Dür*, s. 61.

Kitâbu'l-Ezdâd: Ezdâd anlamlı kelimelere dair olan eser kendisinden önce ezdâd alanında yazılmış kitaplardan naklettiği bilgileri içeren bir sözlük mahiyetindedir. Aktardığı görüşler genelde ezdâd müelliflerine aittir. Dolayısıyla eserde ezdâdın varlığını kabul edenlerin görüşleri ağırlık kazanmaktadır.³⁴⁸

el-Eşterkûnî³⁴⁹- el-Müsel el fî Ğarîbi Luġati'l-'Arab

Bu eser, “anlamları birbiriyle ilgili kelimeler” demek olan müşeccer (müdâhal/müdâhalât) tarzında yazılan bir sözlüktür. Gulâm Sa‘leb’in *el-Müdâhal*’i ve Ebû Tayyib el-Luġavî’nin *Şeceru’d-Dür*’ünden sonra bu türde yazılan üçüncü önemli eserdir.³⁵⁰ Eşterkûnî, *el-Müsel*’i yazma sebebini açıklarken Gulâm Sa‘leb’in eserini beğenmesinin yanında bazı konularda yetersiz bulunduğunu, daha mükemmel bir eser ortaya koymak için bu kitabı yazdığını ifade etmektedir.³⁵¹ *el-Müsel* herhangi bir başlık taşımayan elli bâbdan oluşmaktadır. Her bir bâb, anlamı kapalı kelimelerin olduğu bir beyitle (şâhid) başlar. Müellif verdiği beyitte geçen kelimelerden birini seçerek silsileyi başlatır ve her bâbın son kelimesiyle ilgili başka bir beyitle istişhâdda bulunma yoluyla ele aldığı bâbı bitirir.³⁵²

3.4. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili

Eserlerinde dil ile ilgili çeşitli konuları farklı yönlerden ele alan müellif bu eserine hamd ile başlayan bir mukaddime ile giriş yapmıştır. Mukaddimesinde daha önce yazmış olduğu “*İġrâbu'l-'Amel fî 'Irâbi'l-Cümel*”³⁵³ ve “*el-Vaddâh fî Şerhi Ebyâti'l-İdâh*”³⁵⁴ adlı eserlerinden sonra bu iki eserin istifadesini artırmak adına onların

³⁴⁸ Selçuk Pekparlatır, *Ebû Tayyib el-Luġavî ve Kitâbu'l-Ezdâd*, s. 66.

³⁴⁹ Muhammed b. Yûsuf b. Abdillâh el-Eşterkûnî (ö.538/1143)

³⁵⁰ Zülfikar Tüccar, “Eşterkûnî”, *DİA*, İstanbul-1995, XI, 487.

³⁵¹ Mustafa Sâdik er-Râfî'î, *Târihu Âdâbi'l-'Arab*, Dâru Kitâbi'l-'Arabî, tsz. I, 128.

³⁵² Mehmet Nafî Arslan, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lûgat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Der.*, s. 606.

³⁵³ ez-Zeccâcî'nin *el-Cümelü'l-Kübrâ* adlı eserine şerh olarak yazdığını müellif kendi eserinde belirtmiştir.(bkz. *İtifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Me'ânî*, s. 83.)

³⁵⁴ Müellif bu eseri mukaddimesinde *el-İdâh* adlı esere şerh olarak yazdığını belirtmiştir. Ancak muhakkik ez-Zeccâcî'nin *el-İdâh* adlı eserine şerh olduğunu belirtirken bazı kaynaklar Ebû 'Ali el-Fârisî'nin *el-*

yolunda dilin inceliklerini anlatmak için bu kitabı yazdığını belirtmiştir. Sonrasında eserini kendisine atfettiği ve kütüphanesine hediye ettiği Kâdî el-Eşref Bahâeddin Ebu'l-Abbas Ahmed'den³⁵⁵ övgüyle bahsetmiştir. Mukaddimesini yapmış olduğu muhtemel hatalar için özür dileyerek bitirmiştir.

İttifâku'l-Mebânî mütebâyin, müşterek ve müterâdif konularının ele alındığı üç ana bölümden oluşmuştur. Yaklaşık otuz sayfa süren *söylenişi farklı anlamları farklı* anlamına gelen “Mehtelege Lafzuhu vehtelege Ma‘nahû” içeriğini veren birinci bölümde hem söylenişi hem anlamları farklı olan kelimeler incelenmiştir. Bu bölüme Aşerât konusuyla başlayan İbn Benîn, Gulâmu Sa‘leb’in eserinde yer alan متع babındaki şu örnekleri vermiştir.

المتع؛ مَشِيَّةٌ قَبِيحَةٌ ، الرِّدْعُ؛ الْمُقْبَرَةُ ، المتع؛ السَّرَطَانُ، السَّفْعُ؛ الأخذ، الكعبُ؛ التَّقْدُ ، القَلْعُ؛ الكَيْفُ ، المتع؛ الطُّولُ ،
السَّلْعُ؛ الشَّقُ ، القَنْعُ؛ أن يطاطئ الرجلُ رأسه، الرِّقْعُ؛ الطريقُ في الجبل³⁵⁶

“المتع: çirkin yürüyüş, الردع: kabir, المتع: kanser, السفع: almak, الكعب: nakit, القلع: omuz,
المتع: uzunluk, السلع yarmak, القنع baş eğmek, الرقع dağ yolu”

Örneklere bakıldığında hepsinin ilk harfinin fethalı orta harfinin cezimli olduğu görülür. Son harfleri ise *ayn* harfidir. Kazzâz bu örneklere benzer yaklaşık yüz yetmiş kelime eklemiştir. İbn Benîn kitabında bu yüz yetmiş kelimeye aynı şekilde yer vermiştir. Bu bölüm adeta aynı kitabın farklı nüshaları halinde gibidir.³⁵⁷ Kazzâz dolayısıyla da İbn Benîn, Gulâmu Sa‘lebin eserinden sadece متع babını örnek verdikleri

İdâh'ında geçen beyitlere şerh olduğunu belirtmiştir. (bkz. Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, VII, 313.)

³⁵⁵ Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin veziri, Dîvân-ı İnşâ başkanı, edip ve şair olan Ebû Alî el-Kâdî el-Fâzıl'ın hükümdarlar nezdinde itibarlı bir şahsiyeti olan oğlu.(bkz. Ramazan Şeşen, “Kâdî el-Fâzıl”, *DİA*, İstanbul-2001, XXIV, 114.)

³⁵⁶ Gulâmu Sa‘leb, *el-Aşerât fi Ğarîbi'l-Luġa*, thk. Yahya Abdurraûf Ceber, el-Matba‘atu'l-Vataniyye, Amman-1984, s. 82, İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, s. 89.

³⁵⁷ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luġa*, thk. Yahya Abdurraûf Ceber, Amman-1984, muhakkikin girişi, s. 18.

için kelimelerin sonları hep ayn harfiyle bitmiştir. Ancak Gulâmu Sa'leb'in kitabında buna benzer farklı yapılarda yaklaşık altmış bâb mevcuttur. Görüldüğü üzere kelimeler arasında bulunan benzerlik ise sadece lafzidir. Anlamaları birbirlerinden mutlak olarak farklıdır.

İbn Benîn aşerât bölümünden sonra irab sebeplerinden dolayı şekil ve anlam açısından sınırlı farklılık bulunan kelimelere değinmiştir. Verdiği bilgilerin bazılarını hadis senedi gibi uzun senetlerle rivayet eden İbn Benîn, bu bölüme de uzun bir senetle başlamıştır. İbn Kuteybe'den getirdiği bu nakilde kullandığı rivayet üslubuna örnek olarak aşağıdaki senet verilebilir.

أَخْبَرَنِي بِهِ الشَّيْخُ الْإِمَامُ جَمَالُ الْعُلَمَاءِ وَتَاجُ الْأَدْبَاءِ أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بَرِي النَّحْوِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ بِقِرَاءَتِي عَلَيْهِ فِي التَّاسِعِ عَشَرَ مِنْ شَعْبَانَ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَتَمَانِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ قَالَ أَخْبَرَنِي الشَّرِيفُ الْقَاضِي أَبُو مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْعِثْمَانِي الدِّيَابِجِي عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْمَشْرِفِ وَأَخْبَرَنِي أَيْضًا الشَّيْخُ الصَّالِحُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ حَمْدِ بْنِ حَامِدٍ بِقِرَاءَتِي عَلَيْهِ يَوْمَ الْخَمِيسِ الرَّابِعِ عَشَرَ مِنْ شَهْرِ رَبِيعِ الْآخِرِ مِنْ سَنَةِ خَمْسٍ وَتَمَانِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ قَالَ أَنْبَأَنِي الشَّيْخُ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَمْرِو الْفَرَّاءِ الْمَوْصِلِيِّ قَالَا أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ أَبُو الْحَسَنِ عَبْدِ الْبَاقِي بْنِ فَارَسِ بْنِ أَحْمَدَ الْمَفْرُوعِ عَنْ أَبِي حَفْصِ عَمْرِو بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَرَكَ الْمُقَرِّيِّ عَنْ أَبِي بَكْرٍ أَحْمَدَ بْنِ مَرْوَانَ الْمَالِكِيَّ عَنِ الشَّيْخِ أَبِي مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْلِمِ بْنِ قُتَيْبَةَ الدِّينَوْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالَ...³⁵⁸

İbn Benîn bu bölümde ism-i failin irabı sebebiyle anlam farklılığına sebep olmasına şu örneği vermiştir: قَاتِلِ fiilinin ismi faili قَاتِلِ olarak yazılmaktadır. Bu kelime izafet durumunda قَاتِلِ أَخِي olarak tenvinli yazılırsa bu gelecek zaman ya da tehdit anlamı belirtir yani *kardeşimi öldürecek olan* yahut *öldürmekle tehdit eden* anlamına gelir. Ancak kelime قَاتِلِ أَخِي şeklinde tenvinsiz yazılırsa bu mazi fiil anlamı verir ve *kardeşimi*

³⁵⁸ İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, s. 97.

öldürmüş kişi anlamına gelir.³⁵⁹ Nefiy ve nehiy lâ'sı arasındaki anlam farkına dikkat çekmek için aşağıdaki hadisi şerifi de istişhad olarak getirmiştir.

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا علي بن مسهر ووكيع عن زكرياء عن الشعبي قال أخبرني عبد الله بن مطيع

عن أبيه قال سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول يوم فتح مكة: لا يُقْتَلُ قُرَشِيٌّ صَبْرًا بَعْدَ هَذَا الْيَوْمِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

“Bugünden sonra kıyamet gününe kadar hiçbir Kureyş’li bağlanıp hapsedilerek öldürülmez.”³⁶⁰

Hadiste kastedilen anlam, Kureyş kabilesinin bundan sonra tamamen müslüman olacağı, başkaları gibi Peygamber (a.s)’in vefatından sonra dinden dönmeyecekleri ve bu sebeple de öldürülmeyecekleridir. Nitekim bu sebeple öldürülenler çok olmuştur.³⁶¹ Burada nefiy lâ'sı yerine nehiy lâ'sı kullanılması halinde anlam, Kureyş kabilesinden birinin ne olursa olsun öldürülmesi konusunda bir yasaklama getirilmesine yönelik olurdu. Hâlbuki burada kastedilen bundan sonra Kureyş kabilesinden kimsenin İslam’dan dönmeyeceği bu sebeple de öldürülmesine sebep olacak bir faaliyette bulunmayacağına dairdir.

İbn Benîn kelimeler arasında morfolojik sebeplerden kaynaklanan hareke farklılıklarının da anlama etki etmesine yönelik örnekler vermiştir. فُعْلَةٌ vezni ile فُعْلَةٌ vezinleri arasındaki bir hareke farklılığının kelimelerin ismi fâil ve ismi meful olmalarına etki etmesine böylelikle anlamlarının da değişmesine örnek olarak ism-i meful kalıbında *lanetlenen*, *lanetli* anlamında لُعْنَةٌ , ism-i fail kalıbında *lanetleyen*, *lanetleyici* anlamında لُعْنَةٌ , öfkelenen anlamında سُحْرَةٌ kendisine öfkelenilen anlamında سُحْرَةٌ kelimelerini vermiştir.

³⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl ibnü’s-Serrâc el-Bağdâdî, *el-Usul fi'n-Nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut-tsz., I, 129.

³⁶⁰ Mehmed Sofuoğlu, *Sahihi Müslim ve Tercemesi*, İrfan Yay, İstanbul-1967, V, 440.

³⁶¹ Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat Yay., İstanbul-1983, VIII, 580.

Kelimelerde bir harf değişimiyle yaşanan farklılıklara değindiği bölümde kelimeler ve anlamlar birbirine benzemektedir. *Dişlerle ısırarak* anlamında قضم, *ağzını doldurarak yemek* anlamında خضم, *parmak ucuyla tutmak* anlamında قبص, *avuçlayarak tutmak* anlamında قبض kelimeleri verdiği örnekler arasındadır. Kelimelerin lafızlarında ve anlamlarındaki benzerlik dikkat çekicidir.

İbn Benîn türeme yoluyla şekli ve anlamı değişen kelimeleri açıkladığı bölümde fiillerin bâb farklılığından dolayı yaşadığı anlam değişikliklerine, isimlerin türetilerek farklı anlamlar kazanmasına pek çok örnekler vermiştir. رأى fiili görmek anlamına gelirken تراءى fiili görüşmek anlamında, بطن (karın) kelimesinden türetilen مُبْطَن aç karın, بَطِين yaratılış itibariyle büyük karınlı, مِبْطَان çok yemekten dolayı şişen karın, بَطْن obur, مَبْطُون karında hastalık bulunan demektir. Bu isimlerin hepsi بطن kökünden türetilmiştir.

Bu bölümde Ebu'l-Fevâid'le olan bir görüşmesinden bahseden İbn Benîn ona bazı sorular sorduğunu ve istediği cevapları alamadığını belirtmiştir. İbn Benîn Ebu'l-Fevâid'e öncelikle المعْلَى ve المعْلَى kelimeleri المدْرَع ve المدْرَع kelimeleri gibi ismi fail ve ismi meful kalıplarında olan kelimelerin arasındaki farklılara dair sorular sormuştur. Ebu'l-Fevâid kelimelerin ismi fail ve ismi meful kalıplarında olduğunu söyleyerek bu minvalde cevaplar vermiştir. İbn Benîn'e göre ise aralarındaki anlam farkı ismi fail ve ismi meful yapılarının kazandırdığı anlamlardan farklıdır. Verdiği örneklerde المعْلَى kelimesi *kumar oklarından yedincisi*, المعْلَى ise *deveyi sağ taraftan sağan kişi*, المدْرَع kelimesi *annesi babasından daha şerefli olan*, المدْرَع kelimesi *yere düşen bir karış yağmur*

anlamına gelmektedir.³⁶² İki kelimeye bakıldığında lafızdaki tek farkın vezinden kaynaklanan bir ayırım olduğu görülürken anlamları bu bağlamdan tamamen farklıdır. İbn Benîn bakıldığında sadece müzekkerlik ve müenneslik konusunda ayrılan bazı kelimeler hakkında da soru sormuştur. Ebu'l-Fevâid tüm kelimelerdeki farkın müzekkerlik ve müenneslik olduğunu belirtmiştir. İbn Benîn sorduğu kelimelerin müzekkerlik ve müenneslik dışında farklı anlamlara geldiğini söyleyerek kelimeleri tek tek açıklamıştır. Sorduğu kelimeler arasında الرمي ve الرمية kelimeleri bulunan İbn Benîn iki kelimenin arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır. الرمي kelimesi *büyük yağmur bulutu*³⁶³ anlamındayken aynı kelimenin müennes kalıbında olan الرمية hali *bir avcının atış yapması*³⁶⁴ anlamına gelir. İbn Benîn'in daha sonra hemzeli ve hemzesiz yazılan kelimeler arasındaki farklara dair sorduğu sorular arasında الديني ve الدينی kelimeleri vardır. Ebu'l-Fevâid bu kelimeler için iki ayrı söyleniş tarzı cevabını verirken İbn Benîn الدينی kelimesinin *yakınlık* anlamında olduğunu الدينی kelimesinin ise *aşağılık*³⁶⁵ anlamına geldiğini belirtmiştir.

İbn Benîn mütebâyin bölümünden sonra lafızları aynı anlamları farklı olan kelimeleri ele aldığı ikinci bölüme عين *ayn* kelimesinin incelemesi ile başlamıştır. *Ayn* konusuna yine senetle başlayarak sonunda İbn Fâris el-Luğavî'ye nisbet edilen, bu konuda önemli bir örnek sayılan şiirini vermiştir. Her beytinde *ayn* kelimesinin farklı anlamda kullanıldığı şiir konunun anlaşılması adına güzel bir örnek olduğu için burada da yer verilecektir. Parantez arasında yer alan çok anlamlı eş adlı gibi kavramlar kelimenin hangi anlam sınıflandırmasına dâhil edildiğini belirtmektedir.

³⁶² Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, "ذرع", *Mu'cemü Meķâyisi'l-Luġa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut-1979, II, 351.

³⁶³ Ebû İbrâhim İshâk b. İbrâhim b. el-Hüseyn Fârâbî, *Mu'cemü Dîvâni'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtar Ömer, Müessesetü Dâri'ş-Şa'b li's-Sahâfe, Kahire-1974, IV, 55.

³⁶⁴ el-Fîrûzâbâdî, "رمي", *el-Ķâmûsü'l-Muĥîṭ*, s. 1290.

³⁶⁵ Halîl b. Ahmed, "دنا", *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 75.

يا دار سُعدى بذاتِ الخالِ من إضم ... سقاكِ صوب حيا من واكفِ العينِ

Ey Süda'nın Adham'daki çiçekli bahçesi, bulutlardan bardaktan boşanırcasına yağın yağmur seni ıslatsın!

Bu beyitte عين kelimesi *bulut* anlamına gelmektedir. (Eş adlılık)

إني لأذكر أياماً بها ولنا ... في كل إصباح يوم فُرة العينِ

Her günün sabahı bizim için göz aydınlığı olduğu günleri hatırlıyorum

Bu beyitte عين kelimesi *göz* anlamına gelmektedir. (Hakiki/Temel anlam)

تُدني مُعشقةً منا مُعتقةً ... تُشجها عذبةً من نابعِ العينِ

Şeffaf ve sarhoş bir halde yaklaşıyorsun. Pınardan tatlı sular saçıyorsun.

Bu beyitte عين kelimesi *pınar* anlamına gelmektedir. (Eş adlılık)

إذا تمزّزها شيخ به طَرَق ... سرت بقوّتها في الساقِ والعينِ

Dizlerinin dermanı kesilen bir yaşlı o suyun tadına baksa, onun gücüyle yeniden dizlerine ve bacaklarına güç gelir.

Bu beyitte عين kelimesi *diz kapağı* anlamına gelmektedir. (Eş adlılık)

والزّق ملآن من ماء السرور فلا ... تخشى تولُّه ما فيه من العينِ

Mutluluk suyuyla dolu bir kırba, onun deliğinden bir şeylerin sızmasından korkma,

Bu beyitte *عين* kelimesi kırbanın su sızdırdığı deliği anlamına gelmektedir (Teşbih yoluyla çok anlamlılık)

وغياب عدالنا عنا فلا كدرٌ ... في عيشنا من رقيب السوء والعين

Yaşamımızda kem gözlü ve casuslardan ne bizi kınayanlar kaldı ne de keder,

Bu beyitte *عين* kelimesi casus anlamına gelmektedir. (mecâz yoluyla çok anlamlılık)

يُقَسِّمُ الْوُدَّ فِيمَا بَيْنَنَا قِسْمًا ... مِيزَانُ صَدَقٍ بِلَا بَخْسٍ وَلَا عَيْنٍ

Aldatmaksızın ve haksızlık olmaksızın sevgi aramızda paylaştırılıyor,

Bu beyitte *عين* kelimesi *terazide ağır basmak* anlamına gelmektedir. (eş adlılık)

وفائضُ المالِ يغنيننا بحاضره ... فنكتفي من ثقل الدين بالعين

Servetin çokluğu yanımızda bulunmasıyla bizi ihtiyaçsız kılıyor, ağır borçlara karşı kanaat ediyoruz.

Bu beyitte *عين* *dinar, dirhem* anlamına gelir. (teşbih yoluyla çok anlamlılık)

والمجمل المجتبي تغني فوائده ... حُفَاطَه عَنْ كِتَابِ الْجِيمِ وَالْعَيْنِ³⁶⁶

³⁶⁶ el-Ḥamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I, 415.

duygulanarak: “Daha önce bu şiiri dinleseydim, öldürülmesini emretmezdim” demiştir.³⁷⁰

Kelimeleri açıklamada ayet, hadis, şiirlerden yararlanan İbn Benîn ele almış olduğu kelimelerden الخلق kelimesinin bütün anlamlarını ayetlerden seçmiştir. Bunlar;

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ

“O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. Ve ilk başta insanı çamurdan yarattı.”³⁷¹

الخلق kelimesi burada yaratmak anlamındadır. (الخلق)³⁷²

هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ

“İşte bunlar Allah’ın yarattıklarıdır. Şimdi bana, O’ndan başkasının ne yarattığını gösterin.”³⁷³

المخلوق kelimesi burada yaratılmış anlamındadır. (المخلوق)

هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرِزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

Allah’tan başka gökten ve yerden size rızık veren yaratıcı var mı?³⁷⁴

الإبداع kelimesi burada yoktan var eden yaratıcı anlamındadır. (الإبداع)

فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ

Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir.³⁷⁵

³⁷⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXIV, 149.

³⁷¹ Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2012, Secde 32/7.

³⁷² Parantez arasında verilen kelimeler İbn Benîn’in kullandığı kelimelerdir.

³⁷³ Lokman 31/11.

³⁷⁴ Fâtır 35/3.

(التركيب) burada *yapmak/düzenlemek* anlamındadır. الخلق

إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا

*Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız sözler uyduruyorsunuz.*³⁷⁶

(الكذب) burada *yalan/uydurmak* anlamındadır. الخلق

İbn Benîn'in müşterek lafızları ele aldığı bu bölümde alıntı yaptığı kelimelerle beraber yaklaşık altmış tane olan incelediği kelimelerin içerikleri hakkında özet olarak tablo halinde bilgi verilecektir. Tabloda şecere bölümünde – simgesinin yer alması kelimelerin müşeccer yöntemiyle yazılmamış olmasını ifade etmektedir. Çoğu bâbta şiirlerden istişhad getirilmiştir. Ancak tabloda yer alan الشواهد kavramı özellikle bir şiir içinde ya da farklı şiirlerin beyitleriyle kelimenin tüm anlamlarının verildiği şiirleri ifade etmektedir. Fasıl, şecere, fer' kavramları hakkında ayrıntılı bilgi “*Eserde Takip Edilen Metot*” başlığı altında daha önce verilmiştir. Tabloda başka eserlerden alıntı yaptığı kelimeler dipnotta belirtilmiştir.

³⁷⁵ el-Mü'minûn 23/14.

³⁷⁶ el-Ankebût 29/17.

Tablo 5: İttifâku'l-Mebânî İkinci Bölüm İçeriği

الشواهد	الفرع	الشجرة	الفصل
Bulunuyor	8 Fer	102 kelime	³⁷⁷ العَيْن 9 Farklı Anlam
Bulunuyor	-	-	الحَال 10 Farklı Anlam
Bulunuyor	-	-	³⁷⁸ الحَال 13 Farklı Anlam
Bulunuyor	-	-	الصَالِح 7 Farklı Anlam
-	-	-	اللَّحْن Ezdâd
-	-	-	المَوْلَى Ezdâd
-	-	-	السُّلْطَان 2 Farklı Anlam
-	-	-	السَّاجِر Ezdâd
-	-	-	التَّصْغِير Ezdâd
-	-	-	³⁷⁹ الحَرْف 6 Farklı Anlam
-	10 Fer	94 Kelime	³⁸⁰ التَّوْر 10 Farklı Anlam

³⁷⁷ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 218, Ebû Tayyib el-Luğavî, *Şeceru'd-Dür*, s. 161-193.

³⁷⁸ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 83.

³⁷⁹ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 71.

³⁸⁰ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 43.

-	-	-	أُمُّ حُنُور 9 Farklı Anlam
Bulunuyor (Farklı şiiirlerden)	-	-	³⁸¹ دَارَاتِ الْعَرَبِ 19 Farklı Anlam
-	12 Fer	98 Kelime	³⁸² الْهَيْلَالِ Şecereyle başlanıyor.
-	-	-	الْجَلَلِ Ezdâd
-	-	-	³⁸³ الضَّرْبِ 10 Farklı Anlam
-	4 fer ³⁸⁴	100 ³⁸⁵ Kelime	الرُّؤْيَةِ 9 Farklı Anlam
-	-	-	³⁸⁶ الْآلِ 2 Farklı Anlam
-	-	-	³⁸⁷ الدِّينِ 9 Farklı Anlam
-	-	-	³⁸⁸ الرَّهْوِ 10 farklı anlam
-	-	-	³⁸⁹ الرَّقْمِ 7 farklı anlam
-	-	-	³⁹⁰ السَّبْتِ 11 farklı anlam
-	-	-	الْأَقْرَاءِ 7 farklı anlam (ezdâd olduğunu belirtmemiştir.)

³⁸¹ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 109.

³⁸² Ebû Tayyib el-Luğavî, *Şeceru'd-Dür*, s. 93- 132.

³⁸³ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 178.

³⁸⁴ Ebû Tayyib el-Luğavî, *Şeceru'd-Dür*, s. 207-213.

³⁸⁵ Ebû Tayyib el-Luğavî, *Şeceru'd-Dür*, s. 192.

³⁸⁶ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 37.

³⁸⁷ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 125.

³⁸⁸ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 146.

³⁸⁹ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 142.

³⁹⁰ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 159.

-	-	-	الجؤن Ezdâd
-	-	-	الحج ³⁹¹ 10 farklı anlam
-	-	-	علمت Bir ve iki meful almasına dair açıklamalar yapmıştır.
-	-	-	رأيت Bir ve iki meful almasına dair açıklamalar yapmıştır.
-	-	-	وجدت Bir ve iki meful almasına dair açıklamalar yapmıştır.
-	-	-	ظننت Bir ve iki meful almasına dair açıklamalar yapmıştır.
-	-	-	خلت Bir ve iki meful almasına dair açıklamalar yapmıştır.
-	-	-	حسبت Bir ve iki meful almasına dair açıklamalar yapmıştır.
-	-	-	الحير 4 farklı anlam
-	-	-	الجؤاد 4 farklı anlam
-	-	-	الهدي 4 farklı anlam
-	-	-	العمارة 5 farklı anlam

³⁹¹ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 62.

-	-	-	الفطر 4 farklı anlam
-	-	-	³⁹² الصريم (Ezdâd olduğu halde ezdâd olduğunu belirtmemiştir.)
-	-	-	الحاجب 4 farklı anlam
-	-	-	³⁹³ الخن 20 farklı anlam aynı zamanda ezdâd
-	-	-	³⁹⁴ الخبيل 10 farklı anlam
-	-	-	³⁹⁵ الربيع 8 farklı anlam
-	-	-	³⁹⁶ الرف 11 farklı anlam
-	-	-	³⁹⁷ الرقيب 11 farklı anlam
-	-	-	³⁹⁸ الطابق 15 farklı anlam
-	-	-	³⁹⁹ المشقق 13 farklı anlam
-	-	-	⁴⁰⁰ النجد 10 farklı anlam
-	-	-	الإل 8 farklı anlam
-	-	-	الأمر 9 farklı anlam

³⁹² el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 168.

³⁹³ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 94.

³⁹⁴ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 58.

³⁹⁵ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 132.

³⁹⁶ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 138.

³⁹⁷ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 140.

³⁹⁸ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 183.

³⁹⁹ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 365.

⁴⁰⁰ el-Kazzâz, *el-Aşerât fi'l-Luğa*, s. 267.

-	-	-	الأم 9 farklı anlam
-	-	-	الأمّة 9 farklı anlam
-	-	-	البكر 4 farklı anlam
-	-	-	البل 5 farklı anlam
-	-	-	البنان 2 farklı anlam
-	-	-	الجرم 8 farklı anlam
-	-	-	الجيد 6 farklı anlam
-	-	-	الخور 4 farklı anlam
-	-	-	الحرّة 6 farklı anlam
-	-	-	الحسن 4 farklı anlam
-	-	-	الخير 7 farklı anlam
Bütün anlamları ayetlerle açıklanmıştır.	-	-	الخلق 6 farklı anlam

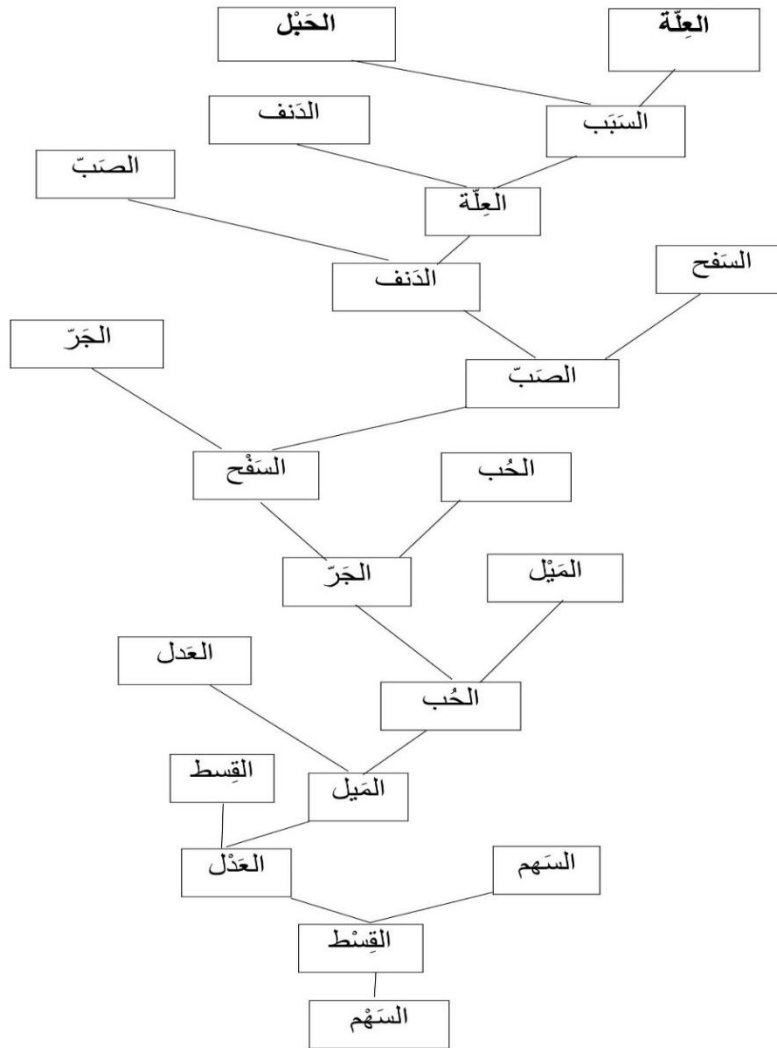
İbn Benîn'in müşterek lafızları ele aldığı bölümün muhtevasını sonlandırmadan önce bu bölümde yöntem olarak kullandığı müşeccer kavramının oluşmasına sebep olan düşünce ile ilgili tarafımızca hazırlanan bir diğer tabloya yer verilecektir. Önce İbn Benîn'in ayn kelimesini incelediği bölümden bir kesit sonrasında bu kesitten hazırlanan tablo yer alacaktır.

İbn Benîn'in *ayn* kelimesini incelediği şecerelerden ilgili kesit;

السهم: القسطنط من الشئء والقسط: العدل والعدل: الميئل والميل: الحُبّ والحَب: آنية من الجِرّ والجر: سفح

الجُبَل والسفح: الصب والصب: الدنف من عشق به والدنف: العلة والعلة: السَّبب والسَّبب: الحبل...⁴⁰¹

Tablo 6: İttifâku'l-Mebânî'de Geçen السهم Kelimesinin Müşecceri

⁴⁰¹ İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*, s. 112.

İbn Benîn müşterek lafızları incelediği en uzun bölüm olan ikinci bölümden sonra lafızları farklı anlamları aynı (yakın) olan müterâdif lafızları incelediği son bölüme geçmiştir. Önce kelimeleri başlıksız bir şekilde cümle içinde kullanarak açıkladığı sonrasında kelimeleri başlık halinde vererek altına yakın anlamlılarını yazdığı iki üslubu vardır. İbn Benîn on yedi kelimeyi başlık vererek incelemiştir. Bölüme Asmaî'nin el-Müterâdif adlı eserinden bir alıntıyla başlamaktadır. İki üslubun da muhtevasına örnek olması için bir bölüm incelenecektir. Kelimelerin Türkçe karşılığı, anlamları verilirken birbirlerinin yerine kullanılmalarına örnek olması sebebiyle orijinal çeviriden çok uzaklaşmadan *Vankulu Lügati*'nden, günümüz Türkçe'deki karşılığının verilmesi sebebiyle de modern dönem çalışmalarından olan Dağarcık yayınlarının *Arapça-Türkçe Sözlük*'ünden alınmıştır.

يقال للرجل إذا أرخى إزاره ؛ قد أعَدَفَه ورَقَلَه وأسَبَلَه

“Kişinin peştamalını(kıyafetini) aşağı doğru salması” eyleminin şu fiillerle ifade edildiğini belirtmiştir.

أَعَدَفَ ; “Perdeyi aşağı salıvermek, avlanmak için ağ bırakmak, kadınların yüz örtüsü örtmesi.”⁴⁰² Başörtüsü.⁴⁰³

رَقَلَ ; “Elbiseyi uzatıp eteğini yere sürümele salınarak yürümek.”⁴⁰⁴ Elbiseyi yere kadar uzatarak çalımla yürümek.⁴⁰⁵

أَسَبَلَ ; “İzârı salıvermek.”⁴⁰⁶ Perdeyi, örtüyü aşağı sarkıtmak.⁴⁰⁷

⁴⁰² Vankulu Mehmed Efendi, “عَدَفَ”, *Vankulu Lügati*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.,İstanbul-2014, II, 1546.

⁴⁰³ Serdar Mutçalı, “عَدَفَةُ”, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay, İstanbul-2012, s. 662.

⁴⁰⁴ Vankulu Mehmed, “رَقَلَ”, *Vankulu Lügati*, II, 1852.

⁴⁰⁵ Serdar Mutçalı, “رَقَلَ”, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 371.

⁴⁰⁶ Vankulu Mehmed, “سَبَلَ”, *Vankulu Lügati*, II, 1861.

⁴⁰⁷ Serdar Mutçalı, “سَبَلَ”, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 415.

Diğer bir yöntem olarak da ele aldığı kelimeyi başlık halinde verip altında o kelimenin anlamına yakın olan kelimeleri toplamıştır. Bu yöntemi kullandığı yerden bir bölüm;

المدح

تقول في المدح ما زال يذكر محاسنه ومناقبه ومحامده وفضائله ومكارمه ومساعيه ومفاخره وآثره ومعاليه

المدح (övgü) kelimesine anlamca yakın kelimeler;

المحاسن: Evsâf-ı hamîde⁴⁰⁸, hoş şeyler, güzellikler⁴⁰⁹

المناقب: Meslebet المثلبة (yaramaz sıfatlar) kelimesinin zıddı,⁴¹⁰ erdem.⁴¹¹

الحامد: Haslet-i hamîde, المذمة (kınanmaya sebep olan işler) in zıddı,⁴¹² övülecek işler.⁴¹³

الفضائل: Fazîlet ve ihsan,⁴¹⁴ mükemmellik, üstünlük.⁴¹⁵

المكارم: Evsâf-ı hamîde,⁴¹⁶ asalet, soylu davranış.⁴¹⁷

⁴⁰⁸ Vankulu Mehmed, "حسن", *Vankulu Lügati*, II, 2227.

⁴⁰⁹ Serdar Mutçalı, "محسنة", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 208.

⁴¹⁰ Vankulu Mehmed Efendi, "نقب", *Vankulu Lügati*, I, 245.

⁴¹¹ Serdar Mutçalı, "نقب", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 930.

⁴¹² Vankulu Mehmed, "حمد", *Vankulu Lügati*, I, 541.

⁴¹³ Serdar Mutçalı, "محمدة", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 231.

⁴¹⁴ Vankulu Mehmed, "فضل", *Vankulu Lügati*, II, 1925.

⁴¹⁵ Serdar Mutçalı, "فضيلة", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 706.

⁴¹⁶ Vankulu Mehmed, "كرم", *Vankulu Lügati*, II, 2149.

⁴¹⁷ Serdar Mutçalı, "مكرمة", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 790.

المساعي: Kerem ve cûd(cömertlik),⁴¹⁸ gayret.⁴¹⁹

المفاخر: Bir kimsenin diğerkimseye ululuk satması,⁴²⁰ övünç, kıvanç.⁴²¹

المآثر: Ululuk, kerem,⁴²² kahramanlık, yiğitlik, menkıbe.⁴²³

المعالي: şerefler,⁴²⁴ onurlandırıcı şeyler.⁴²⁵

İbn Benîn, müterâdif lafızları ele aldığı ve en az yer verdiği son bölümden sonra eserini bir sonuçla bitirmektedir. Sonuçta bu eserinden övgüyle bahsetmektedir. Bütün bölümleri daha fazla uzatabilecekken kitabın çerçevesinden çıkma korkusu sebebiyle kısa tuttuğunu ifade etmiştir. Mukaddimede olduğu gibi Kâdî el-Eşref Bahâeddin'e yeniden iltifatlar etmiştir. İbn Benîn, Allah'a hamd ve Rasul'e salât ile sonucu bitirerek kitabını sonlandırmıştır.

3.5. Eserin Arap Dilindeki Yeri

İttifâku'l-Mebânî Arap dilinde sözcükler arası anlam ilişkileri konusunda yazılmış eserler arasında diğerkimserlerden farklı olarak tüm anlam ilişkilerini çeşitli yöntemlerle açıklaması ile öne çıkmıştır. Nitekim ilk kez İbn Fâris'in belirttiği anlam ilişkilerinden, lafzı ve manası değişik kelimeler, lafzı değişik manası aynı olan kelimeler, lafzı aynı manası değişik kelimeler, lafzı aynı manası zıt kelimeler, lafzı ve manası yakın kelimeler, lafzı değişik manası yakın kelimeler, lafzı birbirine yakın anlamları değişik kelimeler olan sınıflandırmanın tamamına değinmiştir. İbn Benîn

⁴¹⁸ Vankulu Mehmed, "سعى", *Vankulu Lügati*, II, 2503.

⁴¹⁹ Serdar Mutçalı, "مسعى", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 431.

⁴²⁰ Vankulu Mehmed, "فخر", *Vankulu Lügati*, I, 876.

⁴²¹ Serdar Mutçalı, "مفخرة", *Arapça-Türkçe Sözlük*, 690.

⁴²² Vankulu Mehmed, "أثر", *Vankulu Lügati*, I, 671.

⁴²³ Serdar Mutçalı, "مأثرة", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 16.

⁴²⁴ Vankulu Mehmed, "علا", *Vankulu Lügati*, II, 2558.

⁴²⁵ Serdar Mutçalı, "معالي", *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 640.

örneklerini ayet, hadis ve şiirlerle desteklemiştir. Bu sebeple *İttifâku'l-Mebânî*, Arap Dilinde sözcük ve anlam ilişkilerini almasının yanında farklı sözlük metotlarını da kullanması sebebiyle önemli bir yer tutmaktadır. İbn Benîn bu eserinden önce yazılan ve kendisine en çok benzetildiği eserlerden Gulâmu Sa'leb- *el-Aşerât* adlı eserinden farklı olarak müşterek ve müteradif kelimeleri, Kazzâz- *Kitâbu'l-Aşerât* adlı eserinden farklı olarak müteradif kelimeleri, Ebû Tayyib el-Luğavî- *Şeceru'd-Dür*'den farklı olarak mütebâyin ve müterâdif kelimeleri ele alarak Arap dilinde bulunan üç ana sözcük ve anlam ilişkisini (mütebâyin, müşterek, müterâdif) ele almıştır. Bu konuda İbn Benîn eserinin mukaddimesinde kendisinden Gulâmu Sa'leb ve Kazzâz'ın ele aldığı kelimelere eklemeler yaptığını ifade etmiştir. Müşeccer yöntemiyle açıkladığı kelimelerden önce ise Ebû Tayyib el-Luğavî'den alıntı yaptığını ve onun terimlerini kullandığını belirtmiştir. Ancak bunu sadece bir kelimenin başlığı öncesinde belirtmiş olup diğer aldığı kelimelerden önce bu konu hakkında bilgilendirme yapmamıştır. İbn Benîn, *İttifâku'l-Mebânî*'de birçok yöntem kullanılmıştır. Bunların arasında aşerat, müşeccer, müselles gibi yöntemler bulunmaktadır. Kazzâz *el-Aşerât* adlı eserinde aynı vezinde olan ancak farklı harflerle yazılan kelimeler ile müşeccer yöntemi kullanılarak yazılan kelimeler arasında bir ayırım yapmamıştır. İbn Benîn bu konuda daha özverili çalışmış kelimelerin açıklanmasında kullanılan yöntemleri kelimelerin anlamlarına göre ayırmıştır. *İttifâku'l-Mebânî* her ne kadar bütün türleri bir araya getirmesiyle diğerlerinden ayrılrsa da İbn Benîn eserinin önemli bir bölümünü yaptığı alıntılarla oluşturmaktadır. Müşterek lafızları açıkladığı bölümün bir kısmı Kazzâz'ın *el-Aşerât* adlı eserinin farklı nüshaları gibi görünmektedir. Mütebâyin bölümünde Gulâmu Sa'leb'ten, müşterek bölümünde Kazzâz ve Ebû Tayyib el-Luğavî'den, müterâdif bölümünde el-Asmaî 'den alıntılarda bulunmuştur. İbn Benîn, *Şeceru'd-Dür*'de yer alan altı şecereden (شجرة النعل، شجرة الصحن، شجرة العين، شجرة الثور، شجرة الهلال، شجرة الرؤبة) son dört şecereyi almıştır. İlk iki şecereyi almamasının sebebi ise bilinmemektedir. Kazzâz'ın *el-Aşerât* adlı eserinde yer alan kelimelerden yirmiden fazla aldığı kelimeler ise (الال، الثور، الحبل، الحج، الحرف، الخال، الخلل، الدارات، الدين، الربيع، الرف، الرقيب، الرقم، رهو، السبت، الصريم، الضرب، الطبق،

(العين، المشق، النجد) kelimeleridir. Kazzâz incelediği kelimeleri alfabetik olarak ele alırken İbn Benîn alfabetik bir sıra gözetmemiştir. İbn Benîn aldığı şecere ve ferlerde bazı şiirlerin nisbet edildiği şairler ya da şiirlerde kullanılan kelimeler gibi değişiklikler yapmıştır. İbn Benîn'in eserini özgünleştiren en büyük etkenlerden biri lahn kavramını açıkladığı bölümdür. İbn Benîn bu konuda sayfalar süren bilgiler vermiş ve bölümün sonunda kadın şairlere yer vererek eserini bu konuyu açıklayan benzer eserlerden farklılaştırmıştır. Eseri özgün kılan bir diğer sebep ise gramer, morfoloji sebebiyle anlamları değişen kelimelere özel bölümler açarak kendi örnek ve ifadeleriyle açıklamasıdır.

İttifâku'l-Mebânî tek bir konuyu içermemesi sebebiyle anlam bilimi, sözlük bilimi alanında yapılan çok çeşitli çalışmaların her biri için örnek olarak incelenebilecek kapasitededir. Zira müşeccer türü ile anlam bilimi alanı gibi birbirine çok yakın sayılmayan alanlarda çalışma yapacak farklı kişiler için kendisinden fazlasıyla istifade sağlanabilecek bir eserdir.

SONUÇ

Çalışmamızın ilk bölümünde öncelikle Eyyûbîler döneminde yaşamış Süleyman b. Benîn'in hayatı ele alınmıştır. İbn Benîn hakkında Arapça ve Türkçe kaynaklarda çok ayrıntılı bilgiler bulunmamıştır. Bulunduğu kadarıyla İbn Benîn'in başta Arap Dili olmak üzere pek çok konuda eser telif ettiği anlaşılmaktadır. Devlet adamlarıyla birçok mecliste beraber bulunmuştur. İbn Benîn'in *İttifâku'l-Mebânî* eserinde göze çarpan ilk unsur kelimelerin anlamlarını açıklarken Arap Dili'ne mahsus bazı sanatkârane yöntemler kullanmasıdır. Bu sebeple bu yöntemler hakkında daha önce bilgi sahibi olmayan birinin *İttifâku'l-Mebânî*'nin kelimeleri açıklama yöntemini anlaması pek mümkün görülmemektedir. Bu sebeple eserin tahlilinden önce eserin anlaşılması adına gerekli olan konular ikinci bölümde ele alınmıştır.

İkinci bölümünde anlam ilişkilerinin Türkçe ve Arapçadaki anlamını belirlemeye yönelik olarak temel anlam çok anlamlılık eş anlamlılık ezdâd eş adlılık yan anlam gibi anlam sınıflandırmalarının kendi aralarındaki ilişkileri değerlendirilmiştir. Değerlendirmenin neticesinde şöyle bir sonuca ulaşılmıştır. Bir dil çevresinde bir kelime birden fazla anlama eşit ya da yakın olarak delalet ediyorsa bu durumda çok anlamlılık yahut eş anlamlılığın varlığından söz etmek mümkündür. Delâlet edilen bu anlamlar arasında hiçbir bağlantı olmadığı durumda eş adlılık mümkündür. Eğer bir kelime anlamlar zıt iki anlam taşıyorsa bu çok anlamlılığın bir parçası olarak değerlendirilebilen ezdâd olarak tanımlanır. Arap Dilinde sözcükler arası anlam ilişkilerini tanımaya ve tanımlamaya yönelik çalışmamızın bu bölümünde ağırlıklı olarak dil bilimi çalışmalarına müracaat edilmiştir. Anlam ilişkilerine dair genel tanımlama ve izahlardan sonra bu olgunun dildeki varlığı sorununu tartışarak eş anlamlı ve ezdâdı oluşturan etkenler üzerinde durulmuştur. Ele alınan etkenlerden her biri kelimenin çok anlamlı olmasına da sebep olabilmektedir.

Üçüncü bölümün girişinde *İttifâku'l-Mebânî* ve *İftirâku'l-Meânî* hakkında genel bir tanıtım yapılmıştır. Yer verdiği anlam ilişkileri ve sözlükçülükte kullandığı yöntemler incelenmiştir. Eser incelendiğinde fark edilen en önemli unsur İbn Benîn'in çok fazla alıntıya yer vermesi olduğu için İbn Benîn'in yaptığı iktibaslar belirlenerek

özgün olan bölümlerinin Arap Dilindeki yeri ele alınarak diğer eserlerden farkı ortaya koyulmuştur. Bunun neticesinde eser anlambilim konularını farklı sözlük yöntemleri ile bir arada bulundurması sebebiyle anlambilim alanında benzer eserlerden farklı bir yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

- ‘Amâre, Muhammed, *‘Indema Esbahat Mısru ‘Arabiyyeten*, Dâru Kuteybe, Şam- 1989.
- Acar, Ömer, “Çokanlamlılık-Eşadlılık İkileminde İştirâk-i Lâfzî”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, Ankara-2010, c. LI, S. 2. s. 241-270.
- Akçataş, Ahmet, Elif ARI, “Anlambiliminin Eş Anlamlılık Sorunu”, *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Der.*, 2018, c. II, S. 2, s. 60-84.
- Aksan, Doğan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Bilgi Yay., Ankara-2017.
- _____, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara-2015, c. III.
- Âl Yâsin, Muhammed Hüseyin, *el-Ezdâd fi'l-Luga*, Matbaatü'l-Me‘ârif, Bağdat-1974.
- el-Antâkî, Muhammed, *Dirâsât fi Fıkhi'l-Luga*, Dâru’ş-Şarki'l-Arabi, Beyrut, tsz.
- Arpa, Abdulmuttalip, “Arap Dilinde Bir Çok Anlamlılık Türü: Ezdâd”, *Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. I.
- Arslan, Mehmet Nafi, “Arap Dilinde Sanatkârane Bir Lügat Türü: Müşeccer”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Der.*, 2018, C. 10, S. 2, s. 598-609.
- el-Askerî, Ebû Hilâl, *Arap Dilinde ve Kur’an’da Farklar Sözlüğü*, çev. Veysel Akdoğan, İşaret Yay., İstanbul-2017.
- el-Bâbânî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Arifin Esmâ'u'l-Muellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, Vekâletu'l-Me‘ârif, İstanbul-1951, c. I.
- Bahadır, Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yay., İstanbul-2002.
- el-Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb ed-Dımaşkî, *ez-Zeyl'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetü'l-Abikân, Riyad- 2005, c. IV.
- Baktır, Mustafa “el-Eşbâh ve'n-Nezâir”, *DİA*, İstanbul-1991, XI.
- Ba‘lebekî, Remzi Münir, *Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn*, Beyrut-1987, c. I.
- el-Ba‘lî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl el-Hanbelî, *el-Müşelleş Zü'l-Ma'na'l-Vahid*, thk. Abdülkerim Avfi, Kuveyt-2000.
- el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd, *el-İktidâb fi Şerhi Edebi'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ, Hâmid Abdülmecîd, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire-1996, c. II.

- Bayraktar, Nesrin, *Dil Bilimi*, Nobel Yay., Ankara-2018.
- Bintu'ş-Şâti, Aişe Abdurrahman, *el-İcâzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilu İbni'l-Ezrâk Dirâsetun Kur'aniyye Lugaviyye ve Beyâniyye*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire-1984.
- Bişr, Kemâl Muhammed, *Dirâsât fî İlmi'l-Luga*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire-1986.
- Boyalık, Taha, "İslam Düşüncesinde Dil Felsefesinin Teşekkülü", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul-2017, c. I.
- Brockelmann, Carl, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme lil-Kitâb*, Mısır-1993, c. III.
- Cevâd, Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kıble'l-İslam*, Dâru's-Sâkî, Beyrut-2001, c. XVI.
- Civelek, Yakup, "Arap Dilinde Üçlemeli/Müselles Kelimelere Dilbilimsel Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar Der.*, Ankara-2003, c. XVI., S. 3, s. 365-371.
- _____, *Arap Dilbilimine Giriş*, Üniversite Yay., Van-2004.
- el-Cürcânî, Abdülkâhir, *Delâilu'l-İ'câz*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul-2015.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmîyye, Beyrut-1983.
- Çelebi, Kâtip, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat-1941, c. I.
- Çelebi, Muharrem, "Arapça'da Ezdâd Meselesi", *Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, İzmir-1987, IV, s. 35-51.
- _____, "Ezdâd", *DİA*, İstanbul-1995, c. XII.
- Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara-2018.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat Yay., İstanbul-1983, c. VIII.
- Dayf, Şevki, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire-1968.
- _____, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Me'ârif, Mısır-1995, c. I.
- Demir, Gökhan Yavuz, *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, Pinhan Yay. İstanbul-2018.
- Demir, Ramazan, "Arap Dilinde "Fıkhu'l-Luga" Ve " İlmü'l-Luga" Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. XIII, S. 23, s. 183-203.

- Demirayak, Kenan – Çöğenli, Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay., Erzurum-2000.
- Derviş, Abdullah, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye me'a İ'tinâ'in Hâşşin bi-Mu'cemi'l-'Ayn li'l-Ḥalîl b. Aḥmed*, Mektebetü'ş-Şebbâb, Kahire-1956.
- ed-Dimaşkî, *Siyeru 'Alami'n-Nübela*, Beyrut- 1990, c. XXIII.
- Duman, M. Akif, *Dilde Belirsizlik ve Eş Anlamlılık*, Litera Yay., İstanbul-2015.
- Durmuş, İsmail “Sözlük”, *DİA*, İstanbul-2009, c. XXXVII.
- _____, “Kalb”, *DİA*, İstanbul-2001, c. XXIV.
- _____, “Müşeccer”, *DİA*, İstanbul-2006, c. XXXII.
- _____, “Müşterek”, *DİA*, İstanbul-2006, c. XXXII.
- Ebû İbrâhim, İshâk b. İbrâhim b. el-Hüseyn Fârâbî, *Mu'cemü Dîvânî'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtar Ömer, Müessesetü Dâri'ş-Şa'b li's-Sahâfe, Kahire-1974, c. IV.
- Ebu Sikkîn, Abdülhamid Muhammed, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye Medârisuhâ ve Menâhicuhâ, el-Fâruku'l-Hadis li't-Tibâ'ati ven'-Neşri*, Kâhire-1981.
- Efendioğlu, Mehmet, “Ziyâeddîn el-Makdisî”, *DİA*, İstanbul-2013, c. XLIV.
- el-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, *Kitâbü'l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Saydâ-Beyrut-1987.
- Enîs, İbrahim, *Fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*, Mektebetü'l-Anclû el-Mısriyye, Kahire-1992.
- Ersoylu, Halil, “Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?”, *TDED*, 2001, c. I, S. 591, s. 250-266.
- Ersönmez, Hüseyin, “Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolü”, *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Der.*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fak.- 2017, S. 4, s. 35-61.
- el-Fârikî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî ed-Dimaşkî, *Siyeru 'Alami'n-Nübela*, Beyrut- 1990.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed, *el-Bulğa fî Terâcimi E'immeti'n-Naḥv ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısri, Dâru Sa'deddîn, Dimaşk-2000.

- _____, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, thk. Mektebü Tahkiki't-Türasi'l-İslâmî, Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, Beyrut- 2005.
- F.R. Palmer, *Semantik; Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk, Fol Yay., Ankara-2020.
- Geylani, Mahfuz, “Arap Dilinde Terâdüf (Eş Anlamlılık) Olgusu”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Der.*, 2019, c. V, S. 1, s. 28-51.
- Gulâmu Sa‘leb, Ebû Ömer ez-Zâhid, *el-Müdâhal fi'l-Luğa*, thk. Muhammed Abdülcevâd, Mektebetü'l-Anclû el-Mısriyye, Kahire-tsz.
- _____, *el-‘Aşerât fi Ğarîbi'l-Luğa*, thk. Yahya Abdurraûf Ceber, el-Matba‘atu'l-Vataniyye, Amman-1984.
- Gündüzöz, Soner, *Arapçanın Söz Varlığı*, Grafiker Yay., Ankara-2015.
- Güven, Şahin, *Kur‘an‘ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İfav Yay., İstanbul-2017.
- el-Hâbit, Fevzi Yusuf, *el-Me‘âcimu‘l-‘Arabiyye Mevdû‘ât ve Elfâz*, el-Velâ, Mısır-1993.
- Halîl, İbn. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu‘l-‘Ayn*, thk. Abdülhamit Hendâvî, Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübnan- 2003, c. II.
- el-Ḥamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu‘cemü‘l-Udebâ‘ (İrşâdü‘l-Erib ilâ Ma‘rifeti‘l-Edib, İrşâdü‘l-Elibbâ‘ ilâ Ma‘rifeti‘l-Üdebâ‘, Tabakâtü‘l-Üdebâ‘)*, thk. İhsan Abbas, Dâru‘l-Ğarbi‘l-İslâmî, Beyrut- 1993, c. III.
- _____, *Mu‘cemü‘l-Buldân*, Dâru Sadr, Beyrût- 1995, c. I.
- el-Hemedânî, Ebü'l-Hasen Abdurrahmân b. İsâ b. Hammâd, *el-Elfâzü‘l-Kitâbiyye*, thk. Emil Bedi Yakup, Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, Beyrut-1991.
- el-Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü‘l-Luğa*, thk. Muhammed ‘Ivaḍ Mu‘rib, Dâru İhyâ‘i-Türâsi‘l-Arabî, Beyrut- 2001, c. XI.
- Hüseyn, Abdülmün‘ım Muhammed, *Dirâsâtun fi Târîhi‘l- Eyyübîne ve‘l-Memâlik*, Dâru‘l-Ma‘rifeti‘l-Câmiyye, İskenderiye-1996.
- İbn Benîn, Süleyman, *İttifâku‘l-Mebânî ve İftirâku‘l-Me‘ânî*, thk. Yahyâ Abdurraûf Ceber, Dâru Ammar, Ürdün- 1985.

- İbn Cinnî Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Haşâ'ış*, el-Heyetü'l-Mısriyyetu'l-
 'Âmme li'l-Kitâb, tsz, c. II.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî, *el-Cemhere*, thk. Remzi Münir
 Ba'lebekî, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut-1987.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî,
es-Şâhibî fî Fikhi'l-Luğa, thk. Muhammed Ali Beydûn, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye,
 Beyrut-1997.
- _____, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî,
 "Mu'cemü Meķâyisi'l-Luğa, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut-
 1979, c. II.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muħaşşas*, thk. Halîl İbrahim Cefâl,
 Dâru İhyâi't Tûrâsi'l- Arabi, Beyrut-1996, c. III.
- İbnü'l-Hüseyn, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fikh*, Dâru'l-Kütübi'l-
 'İlmiyye, Beyrut-1971, c. I.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, *el-Usul fi'n-Nahv*, thk.
 Abdülhüseyn el-Fetlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-tsz., c. I.
- İbrahim, Subhi, *Dirâsâtun fî Fikhi'l-Luga*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut-2004.
- İmer, Kamile, Kocaman, Ahmet, Özsoy, A. Sumru, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniv. Yay.,
 İstanbul-2011.
- Kara, Ömer, "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci Ve
 Arka Planı", *EKEV Akademi Der.*, 2003, S. 14, s. 197-221.
- el-Kâsımî, Ali, "el-Mu'cem ve'l-Kâmûs-Dirâse Tatbikiyye fî İlmi'l-Mustalah", *Mecelletu'l-
 Lisâni'l-Arabî*, 1986.
- Kavak, Fadime, *Arap Dilinde Karşıt Anlamli Kelimeler (Ezdâd) ve el-Enbârî 'nin El-Ezdâd
 Adli Eserinin Tahlili*, Emin Yay., 2017.
- Kaya, Mahmut, "İbnü'l-Kıftî", *DİA*, İstanbul-2000, c. XXI.
- el-Kazzâz, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed el-Kayrevânî et-Temîmî en-Nahvî, *el-Aşerât
 fi'l-Luğa*, thk. Yahya Abdurraûf Ceber, Amman-1984.

- Keĥhâle, Ömer Rızâ, *Mu‘cemü’l-Müellifîn: Terâcimu Musannifi’l-Kutubi’l-Arabiyye, Mektebetu’l-Musenâ, Beyrût- 1957, IV.*
- Kılıç, Hulusi, “Abdurrahman El-Hemedân”, *DİA*, İstanbul-1988, c. I.
- Kılıçlı, Mustafa, “Kazzâz”, *DİA*, Ankara-2002, c. XXV.
- _____, *Arapçada Müselles Lügatler ve Müellifleri*, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay., Erzurum-1998.
- Kınar, Kadir, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, Ravza Yay, İstanbul-2008.
- Kocabıyık, Halil İbrahim, *es- Suyûtî Ve “Kitâbü’l-Eşbâh ve’n-Nezâir fi Nahv” İsimli Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta-2013.
- Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara-2012.
- Kutrub, Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr, *Kitâbu’l-Ezdâd*, thk. Hanna el-Hazdâd, Dâru’l-‘Ulûm, Riyad-1984.
- Kürâunneml, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî, *el-Müntehab min Ğarîbi Kelâmi’l-‘Arab*, thk. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Câmîatu Ümmü’l-Kurâ, Mekke-1989, c. I.
- el-Lugavî, Ebû Tayyib, *Şeceru’d-Dür fi Tedâhuli’l-Kelâm bi’l-Me‘âni’l-Muhtelifa*, thk. Muhammed Abdülcevâd, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire-tsz.
- _____, Ebû Tayyib, *Kitâbü’l-Ezdâd fi Kelâmi’l-‘Arab*, Matbû‘âtü’l-Mecma’l-‘İlmî el-‘Arabî, Şam-1923, c.I.
- el-Maqrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *İtti‘âzü’l-Ĥunefâ’ bi-Aĥbâri’l-E’immeti’l-Fâţımiyyîn el-Ĥulefâ’*, thk. Cemâlüddîn b. Muhammed Şettâ b. İbrâhîm eş-Şeyyâl, Camiatu’l-İskenderiye, İskenderiye- tsz., c. I.
- Mertoğlu, M. Suat, “Vücûh ve Nezâir”, *DİA*, İstanbul-2013, c. XLIII.
- Mesah, Rıdvan, *Dâiratu’l-Me‘ârif-i Buzurg-i İslâm*, Merkezi Dâirati’l-Me‘ârif-i Buzurg-i İslâm, Tahran- 1983, c. XXIII.
- el-Muberrid, Ebu’l-Abbas, *el-Muktedâb*, thk. Muhammed Abdulhâlık Adîme, *Âlemü’l-Kütüb*, Beyrut-tsz.

- Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, “Gulâmu Sa‘leb”, *DİA*, İstanbul-1996, c. XIV.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay, İstanbul-2012.
- el-Müneccid, Muhammed Nureddin, *el-İştirâkü'l-Lafzî fi'l-Kur‘âni'l-Kerîm beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*, Dâru'l-Fikr, Şam-1999.
- el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-Nakale*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut- 1981, c. II.
- Ömer, Ahmed Muhtar, *el-Bahsu'l-Lugavî 'inde'l-'Arabî*, Âlemü'l-Kütüb, Kahire-1988.
- _____, *'Ilmu'd-Delâle*, 'Âlemü'l-Kütüb, Kahire-1998.
- Öncü, Mustafa, “İlk Dönem Dilcilerden Kutrub'un Kitâbu'l-Ezdâd Adlı Eseri Perspektifinde Arapça'da Ezdâd Olgusu”, *Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, c. XV, S. 2, s. 295-339.
- Öz, Mustafa, “Dâ'î”, *DİA*, İstanbul-1993, c. VIII.
- _____, Mustafa, eş-Şek'a, Muhammed, “İsmâiliyye”, *DİA*, İstanbul- 2001, c. XXIII.
- Özbent, Sueda, “Sözlüksel Alan Teorisi ve Çeviri”, *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik*, c. I, S. 2, s. 55-66.
- Pekparlatır, Selçuk, *Ebû Tayyib el-Lugavî ve Kitâbu'l-Ezdâd Adlı Eseri*, Aybil Yay., Konya-2017.
- Porzig, Walter, *Dil Denen Mucize*, çev. Vural Ülkü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara-2018.
- er-Râfî'î, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, Dâru Kitâbi'l-'Arabî, tsz. c. I.
- RAHAB es-Seyyid Ahmed Cenâha, *Hukkâmu'l-Ekâlim fi Mısr fi 'Asri'l-Hulefâi'l-Fatimiyyîn*, Dâru'l-Afâki'l-'Arabiyye, Kahire- 2014.
- es-Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Selâhaddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa, Dâru İhyai't-Turâs, Beyrut- 2000, c. XV.
- Saqqâl, Dîzîrih, *Neş'etu'l-Me'âcimi'l-Arabiyyeti ve Tetavvuruhâ*, Dâru's-Sadâkati'l-Arabiyye, Beyrut-1995.
- Sarı, Mehmet Ali, “İbdal”, *DİA*, İstanbul-1999, c. XIX.
- el-Herevî, Ebû Sehl Muhammed b. Ali, *İsfâru'l-Fasîh*, thk. Ahmed Kaşşâs, Medine- 2000, I.

- Seber, Abdulkerim, “Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti”, *Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, c. XVII, S. 2, s. 97-130.
- eş-Şerkâvî, Ahmed İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'acim*, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut-1993.
- Sert, Göksel, “Anlam Alanı ve Anlam Ezgisi Açısından Eş Anlamlı Durum Sıfatları: “muhtemel” ve “olası” Örneği.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Der.*, 2019, c. VIII, S. 1, s. 93-121.
- Seyyid, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, İstanbul- 1995, c. XII.
- _____, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır*, ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübânîyye, Kahire- 1992.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, çev. Arafe Mustafa, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad-1988, c. II.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr, Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâneçî, Kahire-1988, c. I.
- es-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, *İşlâhu'l-Mantık*, thk. Muhammed Merab, Dâru İhyâi't Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut- 2002.
- Sofuoğlu, Mehmed, *Sahihi Müslim ve Tercemesi*, İrfan Yay, İstanbul-1967, c. V.
- Suçin, Mehmet Hakkı, *Öteki Dilde Var Olmak*, Say Yay., Ankara-2013.
- es-Sûdânî, Firâs Abdurrezzak, *el-Müşeccer min Ğarîbi'l-Luğa*, Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfeti ve'l-'Ulûm, Mısır-2019.
- es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Buġyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mektebetü'l-Asrıyye, Lübnan, Saydâ, , tsz, c.I.
- _____, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-2010.
- _____, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut-1998, c. I.
- _____, *Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire*, Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır-1967, c.1.
- Şeşen, Ramazan, “Kâdî el-Fâzıl”, *DİA*, İstanbul-2001, c. XXIV.

- _____, *Selâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1983.
- Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA*, İstanbul-1995, c. XII.
- Şümeysânî, Hasan, *Medârisü Dimaşk fi'l- 'Aşri'l-Eyyûbî*, Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut-1983.
- Tala, Murat, “Söz Yazı Kitap İslam Telif Geleneğinde İmlâ ve Zeccâcî”, Palet Yay., Konya-2018.
- Tetik, Hayati, “Eğitim Kurumları Olarak Selâhaddîn Eyyûbî Döneminde Medreseler”, *Ağrı İbrahim Çeçen Ünv, Sosyal Bilimler Enstitüsü Der.*, 2019, c. VI, S. 2, s. 265-286.
- Tur, Salih, “Arap Dilinde Anlam Benzerliği Olan Sözcüklerin Yapısı, Kaynağı, Önemi Ve Retorik Açısından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara-2007, IV, 1847-1862.
- Tural, Hüseyin, *Arap Dilinde Ezdâd*, Ensar Yay., İstanbul-2011.
- _____, “İbn Hâleveyh”, *DİA*, İstanbul-1999, c. XX.
- Tüccar, Zülfikar, “Eşterkûnî”, *DİA*, İstanbul-1995, c. XI.
- Türkmen, Sabri, “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur'anı Kerim”, *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara-2010, c. XLVI, S. 2, s. 79-96.
- Ulyân, el-Hâzimî b. Muhammed, “Arap Anlambilimi”, Bartın Ünv. İslami İlimler Fakültesi Der., çev. Tahsin Yurттаş, Bartın-2014, c. I, S. 2, s. 89-112.
- el-Vâfi Ali Abdulvâhid, *Fıkhu'l-Luga*, Lecnetu'l-Beyânî'l-Arabi, Kahire-1978.
- Vankulu, Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul-2014, c. II.
- Vardar, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul-2007.
- Yakup, Emil Bedi', *el-Me'âcimu'l-Lugaviyyeti'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut-1985.
- _____, *Mevsûâtü Ulûmu'l-Lugati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan-2006, c. VI.
- Yavuz, Galip, “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Der., c. VI, S. 1, s. 114-121.
- el-Yemenî, Abdülmecîd, *İşâratü't-Ta'yîn fi Terâcim'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Abdülmecîd Diyâb, Merkezi'l-Meliki'l-Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad-1986.

- el-Yesû-î, *Refâ'il Nahle*, Kâmûsu'l-Müterâdifât ve'l-Mütecânîsât, el-Matba'atu'l-Kâsûlîkiyye, Beyrut, 1957.
- Yıldırım, Abdullah, "Klasik Dönemde Dilbilimleri ve Edeb", İslam Düşünce Atlası, ed. İbrahim Halil Üçer, İlem-Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul-2017, c. I.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, Kahire- 1888, c. XXXVI.
- ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım, *el-Emâlî fi'l-Luğati ve'l-Edeb*, Dâru'l-Cîl, Beyrut-1987.
- ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-1989, c. XLIV.
- ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut- 1976, c. III.
- Zübeyrî, Velid b. Ahmed Hüseyin, Kaysî, İyâd b. Abdüllatif, Habib, Mustafa b. Kahtân, el-Bağdadî, İmâd b. Muhammed, *el-Mevsûâtü'l-Müyesser fi Terâcimi Eimmeti't-Tefsîr ve'l-İkra ve'n-Nahv ve'l-Luğa*, Mecelletü'l-Hikme, Medine-2003, c. I.